

Розділ ІХ

НЕКРОПОЛІСТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ

УДК 72.031(477.51)

С.Ю. ЗОЗУЛЯ

Некрополь Благовіщенського монастиря в Ніжині

У дослідженні вперше розглядається некрополь Благовіщенського монастиря в Ніжині як об'єкт пам'яткознавчого дослідження. Визначено джерельну базу й історіографію проблеми. Окреслено зміст, структуру, динаміку та особливості формування пам'ятки. Укладено алфавітний некрополь-довідник поховань вказаного тематико-географічного некрополя.

Ключові слова: поховання, цвинтар, історичне кладовище, некрополь, некрополістична пам'ятка, історіографія, Благовіщенський монастир, Ніжин.

Поява у Ніжині Благовіщенського монастиря пов'язана з іменем митрополита Муромського та Рязанського, місцезбудителя російського патріаршого престолу Стефана Яворського, за ініціативою й на кошти якого (а також за фінансової допомоги гетьмана Івана Мазепи – звісно до 1709 р.) в 1702–1716 роках будувався центральний храм майбутнього монастиря (Благовіщенський собор)*. Із освяченням останнього в 1716 р. починається історія діючого однойменного чоловічого монастиря в Ніжині [1]. Надалі монастир переживав періоди підйому та сповільнення свого розвитку, набував або втрачав церковної ваги, отримувач й утрачав мастки; жив у відносному матеріальному статкові, відчував помітні фінансові проблеми, – так, наприклад, чи не найвищого розквіту він набув у першій половині ХІХ ст. за керування монастирем настоятелем Віктором Черняєвим [2], а в радянський час обитель узагалі або стояла пустою, або викорис-

* Мотивація вибору місця для побудови храму на користь Ніжина не випадкова – крім того, що це було на початку ХVІІІ ст. найбільш розвинуте місто Підгетьманської України, Стефан Яворський походив із духовної родини, що проживала неподалік Ніжина, до того ж його рідний брат Павло Яворський був протопопом Миколаївського собору – центрального храму Ніжина.

товувалася під господарські потреби місцевого харчокомбінату. Проте, наразі, нас цікавить не історія монастиря загалом, а історія його некрополя.

Упродовж майже трьохсотрічної історії існування Благовіщенського чоловічого монастиря в Ніжині, інколи іменованого також «Богородичним Назаретом» (або «Назаретом Пресвятої Богородиці»), досі спеціально питанням формування монастирського некрополю – ні стосовно його локалізації та динаміки розвитку, ні щодо кількісного й біографічного аспектів – ніхто не займався. Проте, є безпосередні свідчення, що почав він формуватися практично відразу після залюднення новоствореної обителі чернечою братією в першій третині XVIII ст.

У найбільш ранніх історіографічних джерелах – топографічних описах середини – кінця XVIII ст. (опис Ніжина за «Румянцевським» переписом (1766–1768), «Топографічний опис Чернігова, Ніжина та Сосниці» (1783), «Опис Ніжина» початку 1880–х років, «Опис Чернігівського намісництва» О. Шафонського (1786) й інші), звісно, інформація про монастир присутня – свідчення про місце його розташування, про номенклатуру монастирської нерухомості, про маєтності тощо. Проте, жодним словом не згадується ані існування монастирського кладовища, ані церковних цвинтарів, ані окремі поховання [3].

Уперше згадуються поховання на території монастиря в невеликій за обсягом праці Івана Чернова «Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого Богородичным Назаретом» (М., 1815), де відтворюється загальна історія існування монастиря від часу його заснування до середини 1814 р. крізь призму основних діянь двадцяти перших настоятелів обителі [4]. Останнім на момент написання архимандритом був Віктор Черняєв, грек за походженням («из Миссийцев»), успіхам у розбудові монастиря котрого Іван Чернов приділяє – після особи Стефана Яворського – чи не найбільшу увагу, але, на відміну від останнього, про свого сучасника автор пише більш живо, помітно деталізуючи діяльність настоятеля ніжинського монастиря – що явно свідчить про непогану обізнаність у монастирських справах, можливо – про особисте знайомство з ним**. На таку думку наводить і факт уміщення І. Черновим у своїй книзі списку гра-

---

** Що стосується особи самого Івана Чернова, то допоки щось конкретно сказати важко. Проте, в тексті його книги зустрічаються діалектні слова місцевої говірки. Відтак, цілком можливо він походив із Ніжина чи округи. Те, що його книга була надрукована в Москві – може свідчити, крім іншого, що він міг бути купцем, котрий мав торгові справи і в Першопрестольній. З іншого боку, те, що І. Чернов знав про М.М. Бантиша-Каменського, вказуючи, що один із архимандритів ніжинського монастиря – Володимир Каменецький (1742–1749) – був його рідним дядьком, може свідчити про те, що І. Чернов міг бути якимось пов'язаним із архівною справою, а відтак – із самими відомим українським істориком й архівістом, уродженцем Ніжина.

мот С. Яворського (1717), митрополита Київського Іоасафа Кроковського (1716) та царя Петра I (1718) Благовіщенському монастиреві в Ніжині [5], а також кількох інших документів, які – вочевидь – зберігалися в монастирській бібліотеці (або безпосередньо в архимандритата) й автор мав до них певний доступ*.

Безпосередньо в книзі І. Чернов згадує, перераховуючи в хронологічній послідовності архимандритів монастиря, де частина з них закінчила свій земний шлях. Зокрема вказані всі настоятелі, котрі померли й поховані в Ніжині чи останки котрих були перевезені для поховання в Ніжин [6]. Він пише про поховання чотирьох із шести установлених зараз поховань безпосередньо в Благовіщенському соборі, для кількох із них указуючи практично точне місце; згадує про поховання одного з архимандритів на території «ветхого монастиря» – чоловічого Ветхоріздвяного Георгіївського (Красноостровського) монастиря, що знаходився на західній околиці сучасного Ніжина. Проте, найбільш цінним – окрім самого факту, що праця І. Чернова є першим історіографічним джерелом до вивчення некрополю цього монастиря (і монастиря загалом) – є свідчення про перше поховання, датоване 1721 р. (святителя Михайла Грецького безпосередньо на території собору), а також згадка про започаткування в 1720 р. ведення монастирського поменника (синодика) «ради всегдашнього поминования о упокоении душ усопших: Царской фамилии, Святейшого Синода; духовних и мирських добротных подателей» [7], що окреслює певні перспективи подальшого дослідження з поля біографічної некрополістики.

Надалі до останньої чверті XIX ст. історіографічна література не містить жодної інформації ні про Благовіщенський монастир у Ніжині (й монастир у Ветхому як його частини), ні про його некрополь.

У 1873 р. з'явився з друку «Історико-статистичний опис Чернігівської Єпархії», написаний митрополитом Філаретом (Гумілевським) [8], де з-поміж

* Щоправда, з іншого боку – списки документів міг надати І. Чернову або сам В. Черняєв, або за вказівкою останнього їх виготовив хтось із ченців.

Місце, де розміщувалося кладовище Благовіщенського монастиря. Фото автора, 2010 р.

опису храмів і монастирів єпархії є опис і Благовіщенського монастиря в Ніжині. Опис містить інформацію про розташування обителі, її культових і господарських споруд, коротко подається історія виникнення й побудови останніх; уміщений короткий екскурс історії монастиря

– і Благовіщенського, і Ветхоріздвяного Георгіївського, – з переліком їх настоятелів. Очевидно, Філарет Гумілевський багато чого взяв із праці І. Чернова, зокрема, майже ідентична інформація про настоятелів обох монастирів, повторюються основні положення з короткого екскурсу з історії обителі (до 1814 р. в обох випадках, звісно). Проте, митрополит Філарет указує джерела, які використовував (у І. Чернова цього немає) – здебільшого актовий матеріал із консисторського архіву в Чернігові; також користувався він документами, що зберігалися безпосередньо в Ніжинському Благовіщенському монастирі**; є посилання на сучасну йому чернігівську губернську періодику тощо. Відтак, фактологічний матеріал тут значно ширший; хронологічно доведений до сучасного авторові часу.

Більш точною і повнішою є й інформація в описі Філарета Гумілевського про монастирські поховання. Є згадки про померлих у Ніжині й похованих на території одно з двох монастирів кількох настоятелів, що керували обителлю після 1814 р. Уточнене місце поховання кількох із поховань усередині Благовіщенського собору [9]. Проте, ні окремі поховання, ні масиви поховань на території обох монастирів у описі Філарета Гумілевського спеціальним предметом розгляду не є.

Натомість, у творах законовчителя Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька та гімназії при інститутіві, кандидата богослов'я, протоієрея А.Ф. Хойнацького, котрі стосуються Ніжинського Благовіщенського монастиря, некрополь обителі набуває дещо чіткіших рис. За 10 років після появи історико-топографічного опису Філарета Гумілевського з'явилася окремо видана невелика розвідка А.Ф. Хойнацького про найбільш відому особу, поховану на той час не тільки в Благовіщенському монастирі, але й у Ніжині – святителя Михайла Грецького [10]; а вже на початку ХХ ст. – нарис історії монастиря цього ж автора [11].

** Навіть подає перелік рукописів і книг із монастирської бібліотеки станом на початок 1870-х років, які на його думку були «достойні уваги».

У розвідці «Святитель Михаил Греческий...» А.Ф. Хойнацький подає побіжно опис життя цього церковного діяча, обставини його появи в Ніжині, але більш детально розповідає про його поховання: точно локалізуючи місце поховання, розмірковує чому саме в цьому ніжинському храмі, а не в грецькій церкві – позаяк, небіжчик був греком – було поховано Михаїла Грецького [12]. Окремо А.Ф. Хойнацький описує ексгумацію («віднайдення мощів») останків святителя в час керування монастирем архимандритом В. Черняєвим, а також свідчить про розголос, який отримала ця подія, та про паломницький рух, нею спричинений; вказує час повторного поховання (закриття склепу) [13]. Окремо зазначає, що автор згадує використаний ним документ із монастирського архіву («указы и дела») – запит чернігівського архієпископа Павла від 1858 р. про стан монастиря, де згідно п. 8 «Кто из знатных погребен в монастыре?» були перераховані елітні поховання в хронологічній послідовності [14]*.

У наступній роботі А.Ф. Хойнацький подає найбільш повну на той час історію Ніжинського Благовіщенського чоловічого монастиря; крім того він подає стислий історіографічний огляд досліджень з історії цієї ніжинської обителі. Зокрема, крім уже згаданої розвідки І. Чернова (якого він називає «образованным господином», що перебував у Ніжині під час перебування в Москві французів – тобто в час окупації її військами Наполеона I в 1812 р.), автор «Нарису історії Ніжинського Благовіщенського монастиря» згадує про сучасні йому брошури ніжинського священика П. Огієвського та професора Чернігівської духовної семінарії Л. Білоусовича, який, вочевидь, використав матеріали з попередньої праці – хоча б судячи з того, що він її редагував і доповнював [15]. Згадує А.Ф. Хойнацький також про брошуру «Нежинский Благовещенский монастырь, именуемый Назарет Пресвяте Богородицы» (1843) авторства інспектора Юридичного ліцею в Ніжині, колишнього викладача Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька І.Г. Кулжинського [16] – але тут-таки зазначаючи, що на початку ХХ ст. ця розвідка вже становила бібліографічну рідкість**, і вказуючи далі, що вона – як і розвідка І. Чернова – значно поступаються в повноті викладеного матеріалу двом попереднім, особливо брошурі П. Огієвського. За повним текстом останньої А.Ф. Хойнацький відсилає читача до «Историко-статистического описания Черниговской Епархии» [17] (складеного, як зазначено вище, в 1873 р. митрополитом Філаретом Гумілевським). Відтак, й інформація щодо монастирського некрополя в ній містилася ідентична.

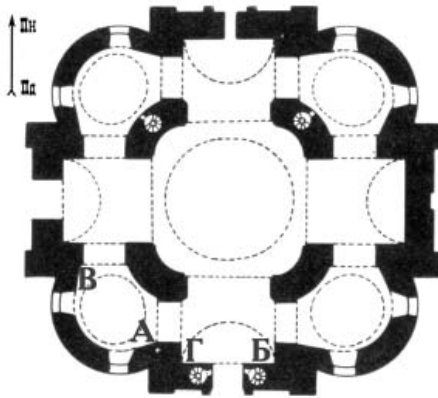
* Ймовірно, інформація про поховання – здебільшого, про похованих на території монастиря церковних діячів – була взята з праці І. Чернова.

** У бібліографічному покажчику праць учених – репрезентантів Ніжинської вищої школи, наприклад, серед праць І.Г. Кулжинського ця робота взагалі не згадується (див.: Викладачі Ніжинської вищої школи. Бібліографічний покажчик. Ч.1. 1820-1920 / Упорядник Гранатович Л.В. – Ніжин, 2001. – С. 103–105). Відтак, вона відсутня у фондах бібліотеки Ніжинського університету, на основі яких робився цей покажчик; її наявність у фондах інших книгозбірень поки не встановлена.

Розповідаючи про монастир у цілому, А.Ф. Хойнацький кілька разів досить детально зупиняється на описові поховань на його території. На відміну від попередніх дослідників, він подає некрополістичні дані кількома окремими масивами. Перший стосується просопографічного опису (водночас із точною локалізацією місця поховання) померлих і похованих на території обителі церковних діячів (колишніх настоятелів монастиря; того-таки святиителя Михайла Грецького тощо) [18]. Далі в А.Ф. Хойнацького вперше окреслені як окремі просторово-географічні об'єкти монастирські кладовища: кладовище-цвинтар у межах монастирської огорожі біля Благовіщенського собору [19], а також цвинтар навколо Георгіївської церкви на території Ветхоріздвяного монастиря [20], перераховуючи в обох випадках найбільш елітні (що були відомі авторові) поховання.

Надалі – від часу появи «Нарису» А.Ф. Хойнацького й до кінця ХХ ст. – історія ніжинського Благовіщенського монастиря (разом із тим – й історія його некрополю) об'єктом спеціальної дослідницької уваги на була. Кілька згадок про певну увагу до монастирських старожитностей у 1920–х роках з боку кількох ніжинських науковців, що вдалося віднайти в архівних документах, тільки підтверджують таку думку. Так, професор місцевого інституту О.С. Грузинський разом зі студенткою (майбутньою його аспіранткою) О.А. Кириловою обстежував обидва чоловічі монастирі в Ніжині [21]. Проте, архівні документи не позначають мету, яку він переслідував – як і наслідки цього обстеження. Засвідчено лише, що О.С. Грузинський особисто складав каталог бібліотеки Благовіщенського монастиря [22]. Цілком ймовірно, що монастирський некрополь цього дослідника мало цікавив. Певний інтерес до поховань на території Благовіщенського монастиря проявляв М.М. Бережков: розробляючи ніжинознавчу тематику, він робив опис місцевих старожитностей, в т.ч. й кладовищ, згадуючи окремі поховання, здебільшого своїх ніжинських знайомих, колег із місцевого інституту тощо, зведених у його рукописному фонді у справі під назвою «Матеріали до історії Ніжина» [23]. Але далі зроблених робочих нотаток у М.М. Бережкова справа не просунулася.

На сучасному етапі (90-ті роки ХХ – початок ХХІ ст.) дослідження некрополя Благовіщенського монастиря в Ніжині також не велось. Повоєнна радянська історіографія взагалі не звертала увагу на монастир як на об'єкт дослідження (не кажучи про монастирський некрополь). Певні зрушення стали помітні лише від початку 1990-х років, коли на тлі відродження українознавчих студій з'явився інтерес до вивчення церковної історії та сакральних пам'яток. Щоправда, дослідників цікавили здебільшого питання загальної історії чоловічого монастиря в Ніжині, господарської чи культурно-просвітницької діяльності його братії, зверталися до вивчення окремих персоналій – святиителя Михайла Грецького, митрополита Стефана Яворського, архієписко-

План Благовіщенського собору. Цифрами вказані визначені за джерелами місця поховань: А – свт. Михайла Грецького (†1721) і архієп. Єпифанія (Тихорського) (†1731), Б – архієп. Платона (Левицького) (†1749) й архієп. Йосипа (Митькевича) (†1762), В – архієп. Інокентія (†1840), Г – архієп. Іоанікія (†1880)

Найбільш раннім і найбільш відомим похованням із некрополя Благовіщенського чоловічого монастиря в Ніжині є поховання святителя Михаїла Грецького. Він помер у 1721 р. і – як справедливо зазначає А.Ф. Хойнацький – мав бути похований у церкві, що належала грецькій громаді Ніжина [27]. Проте, Михайлівська церква на той час була ще недобудованою – відтак, небіжчика вирішили поховати на території тільки-но заснованого чоловічого монастиря, який, до того ж, знаходився поруч із грецьким кварталом (до того ж, святитель зупинився якраз у монастирі). Небіжчик був похований безпосередньо на території Благовіщенського собору – в склепі під підлогою південного (Стрітенського) приділу, в північно-західній частині храму. На початку XIX ст. під час ремонту собору з цей склеп був відкритий*. Процедура «віднайдення мощів» («обретения мощей») набула значного розголосу й поховання швидко перетворилося на об'єкт поклоніння й паломництва. Внаслідок цього було влаштовано окремий вхід до склепу, на стіні зробили зображення святителя з підписом під ним: «сега святителя Михаила zde почивают нетленные мощи; скончался в 1721 году» [28]. Після закінчення ремонту вхід до склепу був закритий, але зображення й напис залишилися, що допомогло дослідникам другої половини XIX ст., передусім, А.Ф. Хойнацькому більш точно локалізувати місце поховання Михаїла Грецького.

Надалі, впродовж XVIII–XIX ст., практика поховання в середині Благовіщенського собору продовжилася. Так, у 1731 р. у тому ж склепі

па Віктора Черняєва тощо [24]. В розрізі пам'яткознавчих досліджень об'єктом вивчення була споруда Благовіщенського собору, рідше – комплексу монастирських будівель загалом [25]. Найбільш повно історію та діяльність монастиря висвітлив чернігівський дослідник Д.І. Гапоненко, який присвятив указаний проблематиці низку розвідок, а також дисертаційне дослідження [26]. Але як у його працях, так і в дослідженнях інших авторів жодним словом не згадується ні про існування некрополя Благовіщенського монастиря загалом, ні про окремі поховання на території обителі.

Найбільш раннім і найбільш

* Власне, саме дякуючи цьому «обретенню мощей» святителя було з'ясовано, що в цьому ж склепі було поховано також Єпифанія Тихорського.

поруч із останками святителя Михаїла Грецького було поховано Єпифанія Тихорського – єпископа Білгородського й Обоянського, колишнього настоятеля Богоявленського монастиря в Ніжині, за керування якого в монастирі й перебував єпископ із Греції [29].

У 1749 р. праворуч від Царських воріт іконостасу того-таки Стрітенського приділу собору було поховано ще одного архімандрита Благовіщенського монастиря – Платона Левицького [30]. Він був переведений із посади ректора Московської духовної академії до Ніжина в 1746 р. і помер перебуваючи керівником ніжинської обителі. Тут-таки, поруч із П. Левицьким у 1762 р. був похований інший архімандрит Благовіщенського монастиря – Йосиф Митькевич, який за три роки до смерті також був переведений служити до Ніжина (до цього був архімандритом Густинського монастиря під Прилуками) [31].

«У западной стѣны Благовещенского собора, направо от входа» знаходиться поховання архієпископа Волинського та Житомирського Інокентія [32]. Він упродовж 1832–1840 років служив на Волині, зарекомендував себе як ревний ієрарх у справі зміцнення православ'я на території Правобережної України після придушення польського повстання 1830–1831 років; особливо помітними були його турботи з облаштування Почаївського монастиря, тільки-но відібраного в уніатів (греко-католиків). У 1840 р. Інокентія було призначено архієпископом Орловським і Севським. Але направляючись на нову кафедру, після нетривалого перепочинку в Ніжині, він занедужав у дорозі поза містом і повернувшись помер у Благовіщенському монастирі.

Під південною стіною Стрітенського приділу Благовіщенського собору був похований у склепі ще один церковний екзарх – єпископ Іоанікій. Він помер у 1880 р., будучи послушником ніжинського монастиря, закінчивши архіпастирське служіння на Кавказі ще в 1857 р. Через погіршення здоров'я просив про переведення до більш південної єпархії, але врешті отримав дозвіл переїхати до Ніжина [33], де в 1857 р. навіть був тимчасово настоятелем Благовіщенського монастиря [34].

Одночасно з практикою поховань усередині собору, в першій третині ХІХ ст. почало формуватися й кладовище-цвинтар на території монастиря поза стінами його центрального храму. За свідченнями А.Ф. Хойнацького, «на погосте между соборною Благовещенскою церковцою и западною монастырскою стеною находится монастырское кладбище для погребения знатнейших лиц и почтеннейших из братий монастыря...» [35]. Більш точного його розташування й розмірів наявна джерельна база не містить. Польове обстеження також не дає відповіді на це питання – за 70 років використання території монастиря його наземна частина була цілком знівельована. Натомість більш-менш точно локалізувати кладовище допомогли земельні роботи під час прокладання водогону на початку 2000-х років: траншея, що тяглася від зовнішньої західної стіни

обителі між корпусом келій, розташованих у північно-західній частині монастиря, і Благовіщенським собором, прорізала 5 поховань, розташованих в один ряд. Оскільки на сьогодні документально виявлено інформацію про не менш, як 8 поховань на цьому кладовищі (див. Додаток № 2), а також зважаючи на рівновіддалену відстань від як від келій, так і від собору (приблизно 10–12 м) – цілком ймовірно, що поховання розташовувалися двома чи трьома рядами, з досить великою відстанню між похованнями (до 2–3 м); із заходу кладовище-цвинтар було обмежене західною стіною монастиря, зі сходу – закінчувалося (судячи з останнього поховання) приблизно на рівні північного виходу з Благовіщенського собору, тобто приблизно 25–30 м. Відтак, ймовірна наповненість могла становити в межах 20 поховань.

Орієнтуючись на найбільш раннє з відомих поховань, заснування монастирського кладовища Благовіщенського монастиря в Ніжині можна датувати початком 1830-х років, коли вперше було зафіксовано поховання на території монастиря поза стінами центрального його храму – в 1831 р. тут був похований генерал-майор А.М. Милорадович [36]. Подальші поховання цілком підтверджують наведену думку А.Ф. Хойнацького щодо елітності даного кладовища – впродовж другої третини XIX – першої чверті XX ст. тут були поховані винятково представники станової чи службової еліти, а також найбільш поважні особи з монастирської братії, зокрема керівництво: настоятелі Платон Григораш (Григорович) (†1839) та Варфоломій (†1873), колезький радник, колишній інспектор Ніжинського юридичного ліцею І.Г. Кулжинський (†1884), професор Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька В.В. Новодворський (†1921)* тощо.

Важко говорити про мотивацію влаштування такого кладовища безпосередньо біля головного храму ніжинської обителі, адже до складу Благовіщенського монастиря від самого початку його існування входив більш давній (за різними даними з XIV чи XVII ст.) Ветхоріздвяний (Красноострівський) Георгіївський чоловічий монастир поза західною околицею міста в урочищі Ветхе, де до 1830-х років і практикувалися подібні елітні поховання. Тут, на цвинтарі центрального храму монастиря – Георгіївської церкви** – з середини XVIII ст. (про

* Поховання В.В. Новодворського було мабуть останнім не лише на цьому кладовищі, але й останнім для існування некрополя Благовіщенського монастиря загалом: на початку 1920-х років монастир був закритий, у 1924–1929 роках Благовіщенський собор ще функціонував як парафіяльний храм (був переданий у користування громаді Української автокефальної православної церкви), але поховань ні біля стін церкви, ні всередині храму більше не здійснювалося.

** Більш точно локалізувати зараз практично неможливо, адже після закриття на початку 1920-х років цього монастиря його територія уже в 1930-х роках почала активно й цілеспрямовано руйнуватися, насамперед – поховання, надгробки з яких місцеве населення використовувало в якості будівельного матеріалу. Нині на місці обителі знаходиться

більш ранні документальна інформація відсутня) було поховано кілька вельми шанованих за життя представників станової та службової еліти: Ніжинський вїйт, полковник П.С. Тернавіот (†1775), генерал-поручик І.В. Багратіон (1783), перший директор Ніжинської гімназії вищих наук, статський радник В.Г. Кукольник (†1821) [37]. Тут-таки були поховані двоє настоятелів благо-віщенського монастиря: Арсеній Домонтович (†1799) та Євгеній Прозоров (†1830). Саме після поховання останнього практика елітних поховань перемі-щується до території власне Благовіщенського монастиря.

Відомості про продовження поховань на території монастиря у Ветхому знаходимо лише у метричних книгах про смерть Благовіщенського собору кінця XIX ст. Інформація з цих книг засвідчує, що на території Ветхоріздвяного монастиря хоронили виключно померлих рядових ченців – послушників, ієромонахів, ієросхимонахів тощо. На жаль, дані згаданих метричних книг хронологічно неповні, оскільки збереглися лише ті, що відображають період з 1896 до 1911 р.*** Проте, цілком логічно припустити, що і до 1896 р., і в 1912–1921 роках монастирську братію нижчого рангу хоронили якраз у Ветхому.

Узагалі, приналежність поховань на території Ветхоріздвяного Георгіївського монастиря до некрополя Благовіщенського монастиря викликає певні питання й потребує пояснень. Адже до 1716 р. цей монастир діяв цілком самостійно. До моменту приєднання до новоствореного монастиря в самісінькому центрі Ніжина, монастир у Ветхому був досить сильним як релігійним, так і гос-подарським утворенням, був шанований і серед духовенства, і серед мирян, зокрема – можновладців, що підтверджується чисельними грамотами та пожа-луваннями, насамперед від українських гетьманів [38]. Тут постійно проживали ченці та послушники, які, звісно, час від часу помирили й за монастирськи-ми традиціями знаходили останній спочинок на території обителі – ні спеці-ального монастирського кладовища поза його межами, ні зафіксованих систе-матичних поховань братії в інших місцях досі виявити не вдалося.

Але від 1716 р. монастир у Ветхому втрачає свою самостійність і стає час-тиною іншого монастиря. Керування усіма справами, в т.ч. й регламентуван-ня процесу поховань на його території, відтепер здійснюється керівництвом *Благовіщенського монастиря*, що гарно ілюструється фактом появи тут похо-вань настоятелів цього монастиря, а згодом – і документального засвідчен-

---

приватна житлова забудова, відтак, навіть польові дослідження є мало реальними, не кажучи про більш масштабні археологічні тощо.

*** Якщо точніше – 1896, 1898, 1900–1903, 1907 та 1911 роки. Проте, відсутня інфор-мація за проміжні роки свідчить швидше про відсутність фіксованих у головному монастирському храмі випадків смерті – зважаючи на демографічні особливості кліру. Наразі також не відомо про ведення таких книг до кінця XIX ст., як і про те, чи була при Благовіщенському соборі монастиря з'явилася парафія з мирян. (За результатами архівного пошуку таку інформацію поки не виявлено).

ня поховань рядової братії. Наскільки пов'язана мотивація елітних поховань у Ветхому з престижністю *Благовіщенського монастиря* – сказати важко. Можливо авторитет *Ветхоріздвяного Георгіївського монастиря* був вирішальним під час вибору місця поховання. Але все ж подібне питання не могло вирішуватися без відома архимандрита. До того ж, зміна місця престижних поховань у 1830 р. – яскраве свідчення повної підпорядкованості обителі у Ветхому Благовіщенському монастиреві у Ніжині. Ймовірно від цього часу практика поховань на цвинтарі Георгіївської церкви припинилася взагалі, а десь на території цієї частини Благовіщенського монастиря була відведена ділянка для поховань братії, яка позначена в метричних книгах як Ветхинське братське кладовище (або Монастирське кладовище) [39]. Відтак, усі поховання як на території власне Благовіщенського монастиря, розташованого в історичному середмісті сучасного Ніжина, так і монастиря у Ветхому як його частини, з 1716 р. слід вважати складовими єдиного тематико-географічного некрополя, до якого, звісно, не входять поховання більш раннього часу на території Ветхоріздвяного Георгіївського монастиря. Хоча водночас поховання і до 1716 р., і після в межах території цієї обителі утворюють єдиний некрополь, але за типологією вже не тематико-географічний, а суто територіальний.

Таким чином, можна говорити про існування з 1721 до 1921 р. тематико-географічного некрополя Благовіщенського чоловічого монастиря в Ніжині. Впродовж майже трьохсотрічної своєї історії вказана некрополістична пам'ятка досі не була об'єктом спеціального – ні історіографічного, ні пам'яткознавчого – дослідження, хоча окремі поховання все ж розглядалися в контексті загальної історії вказаного монастиря чи в межах вивчення окремих персоналій.

Некрополь структурно складається з кількох історичних кладовищ: Ветхинського братського (монастирського) кладовища на території колишнього Ветхоріздвяного (Красноострівського) Георгіївського монастиря на західній околиці Ніжина, цвинтарних поховань біля центральної церкви цього монастиря; монастирського кладовища-цвинтаря на території Благовіщенського монастиря в історичному середмісті Ніжина та внутрішньохрамових поховань у середині Благовіщенського собору (всі пам'ятки нині зруйновані й існують як віртуальні некрополістичні пам'ятки). Останні представлені виключно похованнями вищого духовництва, передусім керівництвом власне Благовіщенського монастиря, Ветхинське братське кладовище було призначене для поховання нижчого духовенства – чернечої братії; решта містить поховання представників станової та службової еліти, а також кількох настоятелів вказаного ніжинського монастиря. Відтак, даний некрополь за статусом є елітним і – порівняно з іншими подібними пам'ятками Ніжина – набуває рис найбільш престижного місця поховання, водночас із Грецьким кладовищем на північній околиці міста.

Продовження вивчення некрополя Благовіщенського монастиря в Ніжині є можливим за умови залучення нових джерел, насамперед метричних книг.

Актуальним є здійснення польових досліджень, передусім щодо більш точної локалізації місць поховань, зокрема, на території колишнього Ветхоріздвяного Георгіївського монастиря. Особливого значення такі дослідження також набувають через поживлення ремонтних робіт на території відродженого сучасного Благовіщенського чоловічого монастиря.

Дослідження некрополю Благовіщенського монастиря в Ніжині є певним внеском у справу вивчення ніжинських некрополів, некрополістичних пам'яток Українського Лівобережжя, національної культурної спадщини загалом.

Уміщений далі в якості додатка некрополь-довідник містить найбільш повний на сьогодні перелік поховань, що входять до некрополя Благовіщенського монастиря в Ніжині. Поховання подані за алфавітом. У біометричних даних інформація надана за її наявності. Інформація про місце смерті вказана лише в тому випадку, якщо небіжчик помер не в Ніжині (якщо помер не в Ніжині, але інформації де саме немає – після дати смерті вміщено позначку «*»), якщо інформація про місце смерті наближена – позначку «(?)»). За неможливості більш точно визначити причину смерті – її вказано за оригінальним записом у метричній книзі. Символом «*» позначено дату народження, яку вираховано за роком смерті та віком небіжчика (похибка становить -1 рік). Час поховання вказаний або за наявності його точного датування, або коли рік смерті й поховання не співпадає. Література наприкінці кожного запису стосується не *номінативу поховання*, а згадки в цьому джерелі про його *поховання*.

Джерела та література

1. Наприклад, див.: Історія Ніжена мовою дат / 2-ге вид., випр. й доп. – Луцьк, 2004. – С. 36; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К., 1990. – С. 71–72; й інші.
2. Див.: *Хойнацкий А.Ф.* Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – 102 с.; *Чернов И.* Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого Богородичным Назаретом. – М., 1815. – 85 с.
3. Див.: *Доборовольский П.* Топографическая описания городов Чернигова, Нежина и Сосницы с их поветами (рукописи 1783 г.). – Чернигов, 1903. – С.171–182; *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание (1786 г.). – М., 1851. – С. 449–486; «Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо» 1787 р. (підготовка до друку О. Коваленка та І. Петренченко) // Сіверянський літопис. – 1995. – № 2 – С. 89–90; *Коваленко О., Петренченко І.* Неопублікований опис Ніжина початку 80-х рр. XVIII ст. // Ніжинська старовина. – 2006. – Вип. 2 (5). – С. 51–61; Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К., 1997. – С. 93–97, 187–190; Описание города Нежина, его улиц и домов. Перепись населения по домам, составленная 15 февраля 1766 г. в городской магистратуре (підготовка до друку, зауваження до тексту документа та покажчик топонімів і географічних назв С. Зозулі та О. Морозова) // Ніжинська старовина. – Вип. 7(10). – К., 2008. – С. 15–206.
4. *Чернов И.* Вказана праця.
5. Там само. – С. 17–48.
6. Там само. – С. 53, 71, 73, 76
7. Там само. – С. 53.
8. *Филарет (Гумилевский).* Нежинский второклассный монастырь, называемый «Назарет» Пресвятыя Богородицы // *Филарет (Гумилевский).* Историко-статистическое описание

- Черниговської єпархії. – Чернігов, 1873. – Кн. 3. Мужескіе монастири. – С. 157–208.
9. Там само. – С. 198, 200, 203, 205.
  10. *Хойнацкій А.Ф.* Святитель Михаил Греческий, нетленно почивающий в Нежинском Благовещенском монастыре Черниговской епархии. – К., 1881. – 15 с.
  11. *Хойнацкій А.Ф.* Очерк истории...
  12. *Хойнацкій А.Ф.* Святитель Михаил Греческий... – С. 6, 9.
  13. Там само. – С. 11–13.
  14. Там само. – С. 12.
  15. *Хойнацкій А.Ф.* Очерк истории... – С. 6–7.
  16. Там само. – С. 6.
  17. Там само.
  18. Там само. – С. 77–86, 91.
  19. Там само. – С. 93
  20. Там само. – С. 94.
  21. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. Р–6121, оп. 1, спр. 281, арк. 193.
  22. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. Р–166, оп. 2, спр. 464, арк. 173.
  23. Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. XXIII [особовий], од. зб. 2, 7–59 (1876–1930), 283, 320.
  24. Див. напр.: *Астаф'єв О.Г.* Стефан Яворський у Ніжині // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1994. – Вип. 4. – С. 134–142; *Білокінь С.* Ніжинський Благовіщенський монастир (Богородичний Назарет) // Довідник з історії України. А–Я. – 2-е вид. – К., 2001. – С. 515; *Морозов О.* Богородичний Назарет // Вісті. – 1995. – 1 вересня. – С. 6; 8 вересня. – С. 6; *Самойленко Г.В., Самойленко С.Г.* Нариси культури Ніжина. – Ніжин, 1998. – Ч. 4. – С. 31–39; *Самойленко С.Г.* Митрополит Стефан Яворський як культурний діяч України і меценат // Література та культура Полісся. – Вип. 11. – Ніжин, 1998. – С. 38–51; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник (за ред. А.В. Кудрицького). – К., 1990. – С. 71–72; *Чечин С.* Митрополит Стефан Яворський та гетьман Іван Мазепа // Ніжинська старовина. Історико-культурологічний збірник. Вип. 1 (3). – Ніжин, 2005. – С. 74–78.
  25. Див.: *Астаф'єв О., Астаф'єва М.* Екзарх і гетьман // Просвіта. – 1994. – № 4–5. – С. 4; *Самойленко С.Г.* Відомі архітектори XVIII ст. в Ніжині // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 17. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2009. – С. 132–136; *Він же.* Монументальне мистецтво Ніжина у XVIII ст. // Література та культура Полісся. – Вип. 6. – Ніжин, 1995. – С. 144–150.
  26. *Гапоненко Д.* Відродження Ніжинського Благовіщенського монастиря. Архімандрит В. Черняєв (1803–1823) // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 25–28; *Він же.* Господарська діяльність Ніжинського Благовіщенського монастиря // Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 54–58; *Він же.* Історія утворення та діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря (XVIII – XIX ст.) // Сіверянський літопис. – 2007. – № 2. – С. 44–49; *Він же.* Ніжинський Благовіщенський монастир: культурно-просвітницька діяльність (XVIII– XIX ст.) // Сіверянський літопис. – 2008. – № 3. – С. 38–43; *Гапоненко Д.І.* Ніжинський Благовіщенський монастир: історія, господарська і культурно-просвітницька діяльність (XVIII – початок XX ст.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. – Чернігів, 2010. – 20 с. *Він же.* Ніжинський Ветхоріздв'яний Георгіївський монастир (XVII – початок XVIII ст.) // Література та культура Полісся. Вип. 51. Регіональна історія та культура XVII–XX ст.: сучасний погляд на проблеми та особи / Відп. ред. та упоряд. Г.В. Самойленко ; Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. – Ніжин, 2009. – С. 32–37.
  27. *Хойнацкій А.Ф.* Святитель Михаил Греческий... – С. 83.
  28. *Хойнацкій А.Ф.* Очерк истории... – С. 84–85.
  29. Там само. – С. 78, 83.

30. *Чернов И.* Вказана праця. – С. 71.
31. Там само. – С. 73.
32. *Хойнацький А.Ф.* Очерк истории... – С. 78–79.
33. Там само. – С. 80.
34. Там само. – С. 85.
35. Там само. – С. 93.
36. Там само. – С. 93.
37. Там само. – С. 94.
38. Напр. див.: *Гапоненко Д.І.* Ніжинський Ветхоріздвяний...
39. Див.: Державний архів Чернігівської області, ф. Р 679, оп. 10, спр. 800, 817, 828, 833, 838, 844, 1326, 1445.

Додаток № 1

Некрополь-довідник

поховань з некрополя Благовіщенського монастиря в Ніжині

Антоній, ієросхимонах

(1839*–18.09.1898, сухоти)

чернець Благовіщенського монастиря в Ніжині

✠: 19.09.1898; Ветхинське братське (монастирське) кладовище

Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 817, арк. 61.

Арсеній (Домонтович), архімандрит

(? – 16.12.1799)

настоятель Благовіщенського монастиря в Ніжині (1798–1799), до цього був ректором Севської, Тамбовської та Казанської духовних семінарій

✠: 18.12.1799; цвинтар Георгіївської церкви Ветхоріздвяного Георгіївського монастиря

Филарет (Гумилевский). Нежинский второклассный монастырь, называемый «Назарет» Пресвятыя Богородицы // Филарет Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской пархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 3. Мужеские монастыри. – С. 202.

Хойнацький А.Ф. Очерк истории Нежинского лаговещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 78, 94.

Чернов И. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого Богородичным Назаретом. – М., 1815. – С. 76.

Багратіон (Багратіоні) Іван (Іоанне) Вахуштович, грузинський князь (? – 1781*)

генерал-поручик

командувач Сибірської дивізії за імператорства Катерини II, син Вахушти Багратіоні (В.В. Грузинського) – грузинського царевича, вченого, основоположника грузинської історіографії та географії; онук картлійського царя Вахтанга IV, двоюродний небіж А.І. Багратіона – родоначальника росій-

ського князівського роду, троюрідний дядько героя франко-російської війни 1812–1813 років П.І. Багратіона, кавалер ордена Св. Георгія 4 ступеня (1778)
 ‡: 1783; цвинтар Георгіївської церкви Ветхоріздвяного Георгіївського монастиря

Филарет (Гумилевский). Нежинский второклассный монастырь, называемый «Назарет» Пресвятыя Богородицы // Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 3. Мужские монастыри. – С. 168.

Хойнацкий А.Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 94.

Варсифиній, ієромонах
 (1819*–04.03.1902, рак нирок)

чернець Благовіщенського монастиря в Ніжині

‡: 06.04.1902; Ветхинське братське (монастирське) кладовище

Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 838, арк. 162.

Варфоломій, архімандрит
 (? – 1873, жовта лихоманка)

настоятель Благовіщенського монастиря в Ніжині (1869–1873), ректор Саратовської духовної семінарії (1864–1868), професор Київської духовної академії (1863–1864)

‡: кладовище-цвинтар Благовіщенського монастиря в Ніжині

Хойнацкий А.Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 52, 93.

Вертелецький Юхим Єфремович, селянин
 (1843*–08.10.1911, рак сечового міхура)

послушник Благовіщенського монастиря в Ніжині

‡: 10.10.1911; Ветхинське братське (монастирське) кладовище*

Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 1445, арк. 3.

Герман, мантіїний монах
 (1831*–07.10.1903, старість)

чернець Благовіщенського монастиря в Ніжині

‡: 09.10.1903; Ветхинське братське (монастирське) кладовище

Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 844, арк. 270.

Григорій, архімандрит
 (? – не пізніше 08.10.1911, порок серця)

* Указане в записі про смерть у метричній книзі як кладовище Ветхинського хутора поблизу храму Св. Георгія.

настоятель Благовіщенського монастиря в Ніжині**

‡: кладовище-цвинтар Благовіщенського монастиря в Ніжині

Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 1445, арк. 2.

Євгеній (Прозоров), архімандрит

(? – 01.09.1830)

настоятель Благовіщенського монастиря в Ніжині (1823–1830), у 1924 р. освячував церкву Св. Олександра Воїна Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька; до цього був настоятелем козелецького Георгіївського та домницького Різдва Богородиці монастирів; походив із родини протопопа Чернігівської єпархії

‡: цвинтар Георгіївської церкви Ветхоріздвяного Георгіївського монастиря *Филарет (Гумилевский)*. Нежинский второклассный монастырь, называемый «Назарет» Пресвятыя Богородицы // Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 3. Мужские монастыри. – С. 205.

Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 78, 94.

Єпифаній (Тихорський), архімандрит

(? – 1731)

єпископ Білгородський і Обоянський, настоятель Благовіщенського монастиря в Ніжині (1719–1721), до цього служив у Києво-Печерській лаврі; засновник Харківського колегіуму; в 1720 р. започаткував ведення поменника ніжинського Благовіщенського монастиря

‡: Благовіщенський собор, південний (Стрітенський) притвор, південно-західна частина підземний мурований склеп; разом зі святителем Михаїлом Грецьким

Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 78.

Хойнацкий А. Ф. Святитель Михаил Греческий, нетленно почивающий в Нежинском Благовещенском монастыре Черниговской епархии. – К., 1881. – С. 12.

Чернов И. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого Богородичным Назаретом. – М., 1815. – С. 52.

Інокентій, архієпископ

(1784*–25.04.1840)

під час прямування на нову посаду в Орловську єпархію (1840) зупинявся на відпочинок у ніжинському Благовіщенському монастирі; архієпис-

** Припущення зроблене за фактом відспівування Благочинним монастирів Чернігівської єпархії, настоятелем Рихлівського Миколаївського монастиря та вказуванням у наступному записі цієї ж метричної книги вже іншого настоятеля Благовіщенського монастиря в Ніжині.

коп Волинський і Житомирський (1832–1840), до цього керував Курською і Севською єпархією, був вікарієм Московської єпархії, викладачем Пермської духовної семінарії

‡: Благовіщенський собор, південний (Стрітенський) притвор, біля західної стіни, підземний мурований склеп

Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 78.

Іоаникій (Образцов Іван), архієпископ

(? [Тверська губернія (?)] – 18.04.1880)

за старістю і станом здоров'я направлений «на спокій» до ніжинського Благовіщенського монастиря (1857), де відразу виконував тимчасово обов'язки настоятеля (1857), надалі неофіційно брав участь у керуванні монастирем; керував Кавказькою (приблизно з 1850 р.) та Уфимською (з 1835 р.) єпархіями, єпископ Вятський (1832–1835), ректор Пензенської (1829–1832), Тобольської, Могильовської та Мінської (з 1819 р.) духовних семінарій, викладач (до чернецтва) Чернігівської духовної семінарії (1817–1819), випускник Санкт-Петербурзької духовної академії

‡: 24.04.1880; Благовіщенський собор, південний (Стрітенський) притвор, біля південної стіни; підземний мурований склеп

Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 80-81.

Йосиф (Митькевич), архімандрит

(? – 1776)

настоятель Благовіщенського монастиря в Ніжині (1759–1762), до цього – настоятель батуринаського Миколаївського, домницького Різдва Богородиці та Густинського (під Прилуками) монастирів

‡: Благовіщенський собор, південний (Стрітенський) притвор, перед Царськими воротами іконостасу; підземний мурований склеп; разом із Платоном Левицьким

Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 77.

Чернов И. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого Богородичным Назаретом. – М., 1815. – С. 73.

Кукольник Василь Григорович, дворянин

(1765 [Мукачево] – 06.02.1821, самогубство*)

* Під час припадку, спричиненого психічним розладом, викинувся з вікна будинку гімназії. Ймовірно з цієї причини був похований на церковному цвинтарі, а не поза освяченою територією як решта самогубців.

статський радник викладав у Замоївській академії (Замостя, з 1789 р.), Санкт-Петербурзькому педагогічному інституті (з 1804 р.), навчав дітей імператора Павла I, перший директор Ніжинської гімназії вищих наук (з 1820 р.), автор першого польського підручника із сільського господарства

‡: 09.02.1821; цвинтар Георгіївської церкви Ветхоріздвяного Георгіївського монастиря

Хойнацький А. Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 94.

Кулжинський Іван Григорович, дворянин (з 1857 р.), син священника (14.04.1803 [Глухів Чернігівської губернії] – 27.11.1884)

колезький радник після виходу у відставку за станом здоров'я з 1847 р. проживав у Ніжині; інспектор Закавказького дівочого інституту, директор Закавказьких училищ у Тифлісі, інспектор Ніжинського юридичного ліцею, керував гімназіями в Немирові та Клевані (Волинь), викладав у Харківському університеті, Україно-Слобідській гімназії та Харківському інституті шляхетних дівчат, Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька, випускник Чернігівської духовної семінарії (1823); автор близько 90 літературних і морально-педагогічних творів, разом із сином Г.І. Кулжинським у Харкові видавав журнал «Благовест» (з 1883 р.); кавалер орденів Св. Анни 3 та 2 ступеня

‡: кладовище-цвинтар Благівіщенського монастиря в Ніжині

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.В. Вернадського, ф. XXIII, спр. 283, арк 131–132.

Милорадович Андрій Миколайович, дворянин, син поміщика с. Каложинець Прилуцького повіту Полтавської губернії

(17.06.1785 [Чернігів] – 04.03.1831)

генерал-майор служив у чині генерал-майора Генерального штабу (з 1822 р.), підпоручика по квартирмейстерській частині у свиті російського імператора (з 1805 р.), випускник Сухопутного шляхетського кадетського корпусу (1799); кавалер ордену Св. Георгія 4 ступеню (1926)

‡: кладовище-цвинтар Благівіщенського монастиря в Ніжині

Хойнацький А. Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 93.

Михаїл Грецький, святий

(? – 1721)

заштатний єпископ**, у 1720 р., мандруючи до Санкт-Петербургу, прибув у Ніжин із Греції; під час відкриття склепу на початку XIX ст. («віднайден-

** І.Г. Кулжинський в одній зі своїх праць, надрукованій у «Воскресных чтенях» (№ 10, 1881 р.) вказує, посилаючись на ніжинські переповітки, що святий Михаїл був або

ня мощів») були зафіксовані ознаки природної муміфікації його тіла й одягу, що спричинило ажіотаж навколо поховання як нетлінних мощів і перетворення їх на предмет поклоніння й паломництва

‡: Благівіщенський собор, південний (Стрітенський) притвор, південно-західна частина; підземний мурований склеп; разом із Єпифанієм Тихорським

Хойнацький А.Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 84.

Хойнацький А.Ф. Святитель Михаил Греческий, нетленно почивающий в Нежинском Благовещенском монастыре Черниговской епархии. – К., 1881. – С. 6, 9.

Чернов И. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого Богородичным Назаретом. – М., 1815. – С. 53.

Нафанаїл, ієросхимонах

(? – 1830-ті роки)

чернець Благівіщенського монастиря в Ніжині

‡: кладовище-цвинтар Благівіщенського монастиря в Ніжині

Хойнацький А.Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 93.

Новодворський Вігольд Владиславович, дворянин

(1861–1921)

статський радник

історик-медієвіст, професор Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька (1906–1916), Київського комерційного інституту (з 1909 р.), приват-доцент Київського університету Св. Володимира (з 1908 р.), випускник Санкт-Петербурзького інституту інженерів сляхів сполучення (1881) та Санкт-Петербурзького університету (1885)

‡: кладовище-цвинтар Благівіщенського монастиря в Ніжині

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.В. Вернадського, ф. XXIII, спр. 283, арк 131–132.

Павло (Чадневський), архімандрит

(? – 10.01.1823)

єпископом у малоазійському місті м. Кізік (Асійського повіту провінції Геллеспонт у Османській імперії), або митрополитом у болгарському м. Шумла (тоді також територія Османської імперії). Він же у публікації в «Чернігівських єпархіальних відомостях» (№ 26, 1882 р.) повідомляє, що в Ніжині святитель був відомий також під іменем Михаїла Кізічеського (тобто з Кізіку). Однак, знаючи про схильність І.Г. Кулжинського до літературних вигадок, до цієї інформації слід ставитися вкрай критично.

за хворобою відправлений на пенсію (1803), жив «на спокої» у ніжинському Благовіщенському монастирі, де був настоятелем (1800–1803), паралельно з керуванням монастирем у Ніжині – ректор і професор Чернігівської духовної семінарії, до цього – архімандрит Устюжського монастиря в Архангельську

‡: цвинтар Георгіївської церкви Ветхоріздвяного Георгіївського монастиря *Филарет (Гумилевский)*. Нежинский второклассный монастырь, называемый «Назарет» Пресвятыя Богородицы // Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 3. Мужские монастыри. – С. 203.

Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 78.

Парфеній, ієросхимонах

(1825*–05.02.1896, запалення легень)

чернець Благовіщенського монастиря в Ніжині

‡: 07.02.1896; Ветхинське братське (монастирське) кладовище

Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 800, арк. 281.

Платон (Григораш (Григорович)), архімандрит

(? – 10.03.1839)

настоятель Благовіщенського монастиря в Ніжині (1830–1839), викладав у Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька в 1920-х роках, до цього – настоятель Балаклавського Георгіївського монастиря та благочинний на духовенством Чорноморського флоту Російської імперії, вихованець Київської духовної академії; походив із сім'ї священика

‡: кладовище-цвинтар Благовіщенського монастиря в Ніжині

Филарет (Гумилевский). Нежинский второклассный монастырь, называемый «Назарет» Пресвятыя Богородицы // Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 3. Мужские монастыри. – С. 205.

Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 78.

Платон (Левицький), архімандрит

(? – 1749)

настоятель Благовіщенського монастиря в Ніжині (1746–1749), до цього – ректор Московської духовної академії ‡: Благовіщенський собор, південний (Стрітенський) притвор, перед Царськими воротами іконостасу; підземний мурований склеп, разом із Йосифом Митькевичем

Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 77.

Чернов И. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого Богородичным Назаретом. – М., 1815. – С. 71.

Тернавіот Петро Степанович (Стерійович), ніжинський грек (? – 1775)

полковник Війська Запорізького [малоросійський полковник] ніжинський вїйт (1723–1750), предводитель ніжинського повітового дворянства; син Стерія Тернавіота (ніжинського вїйта (1714–1718)); меценат, фінансував будівництво церкви Іоанна Богослова у Ніжині (1751–1752)

‡: цвинтар Георгіївської церкви Ветхоріздвяного Георгіївського монастиря *Филарет (Гумилевский)*. Нежинский второклассный монастырь, называемый «Назарет» Пресвятыя Богородицы // Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 3. Мужские монастыри. – С. 168.

Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 94.

Феодосій (Гаврильцев Федір Йосипович), архімандрит (1824*–01.05.1902, старість)

проживав у ніжинському Благовіщенському монастирі «на спокої», до цього був ігуменом, ймовірно цього ж монастиря (?)

‡: 05.05.1902; кладовище-цвинтар Благовіщенського монастиря в Ніжині *Державний архів Чернігівської області*, ф. 679, оп. 10, спр. 838, арк. 162.

Додаток № 2

Статистичні дані про поховання з некрополя Благовіщенського монастиря в м. Ніжина

Загалом виявлених поховань – 25, в т.ч.:

- а) за місцем поховання:
- усередині Благовіщенського собору (південний (Стрітенський) притвор) – 6;
  - кладовище-цвинтар Благовіщенського монастиря – 8;
  - цвинтар Георгіївської церкви Ветхоріздвяного монастиря – 6;
  - Ветхинське братське (монастирське) кладовище – 5;
- б) за соціальним статусом:
- представників духовенства – 19 (в т.ч. вищого духовенства – 13);
  - представників станової та службової еліти – 6;
- в) за часом поховання:

- XVIII ст. – 7;
- XIX ст. – 12;
- XX ст. – 6.

Зозуля С.Ю. Некрополь Благовещенского монастыря в Нежине

В исследовании впервые рассматривается некрополь Благовещенского монастыря в Нежине как объект памятниковедческого исследования. Очерчен круг источников и историография проблемы. Определены содержание, структура, динамика и особенности формирования памятника. Составлен алфавитный некрополь-справочник захоронений указанного тематико-географического некрополя.

Ключевые слова: захоронение, погост, историческое кладбище, некрополь, некрополистический памятник, историография, Благовещенский монастырь, Нежин.

Zozulya S. Necropolis of the Annunciation Monastery in Nizhyn

In the first study considered the necropolis of the Annunciation Monastery in Nizhyn as a cultural legacy studies' object. A range of sources and historiography of the problem is outlined. The content, structure, dynamics and specific features of the cultural legacy object are determined. An alphabetical directory of burials in this necropolis-specified topics and geographical necropolis is compiled.

Key words: grave, burial churchyard, historic cemetery, necropolis, necropolistic legacy object, historiography, Annunciation Monastery, Nizhyn.

УДК: 314.42(477-25)«17»

О.О. Мельник

Смертність парафіян церков Києво-Печерської фортеці XVIII ст. (за даними метричних книг)

У статті розглядаються показники та динаміка смертності парафіяльного населення Києво-Печерської фортеці на основі даних метричних книг. Наведені результати обчислень таблиці смертності, співвідношення народжених і померлих, чоловіків та жінок окремих церков. Зазначені проблемні аспекти й перспективи у вивченні метрик.

Ключові слова: метрична книга, смертність, Києво-Печерська фортеця, церква, демографія.

Протягом більше, ніж століття привертає увагу вчених соціально-демографічна історія Києва та стимулює появу нових досліджень у цьому напрямі [1]. Інформаційну базу щодо вивчення кількісних змін суспільства XVIII ст. складають міські переписи, присяжні листи, подвірні ревізії населення Гетьманщини й інші писемні документи. Поруч із поглибленим аналізом накопичених даних, до наукового обігу залучаються маловідомі джерела, зокрема, матеріали церковного діловодства. Окремим блоком у них представлені метричні книги, що слугували основним засобом реєстрації громадянського стану

осіб, у т.ч. й смертності, на території Російської імперії. Незважаючи на їх цінність, церковнопарафіяльні книги Києва докладно ще не розглядалися як масове однорідне першоджерело –

лише використовувалися в окремих генеалогічних дослідженнях.

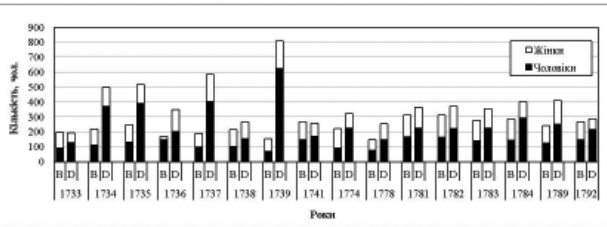
Основним завданням даної статті є виявлення інформаційного потенціалу метричних книг у висвітленні демографічних показників, динаміки смертності та соціального складу парафіян Києво-Печерської фортеці XVIII ст. Звісно, метрики не можна вважати абсолютно достовірним джерелом, оскільки вони заповнювались різними особами та мистові відомості за ступенем важливості на розсуд їх заповнювачів. Вірогідно, початкові записи робилися в чорновому варіанті, оскільки виправлень в книгах майже не помічено. Незважаючи на це, інформація подана в них є досить точною.

Першим офіційним документом про необхідність реєстрації народжень і смертей є указ царя Петра I від 14 квітня 1702 р. [2]. Систематичне ж ведення книг почалося в 1722 р., коли священників зобов'язали записувати відповідні відомості та доводити їх до відома Архієрейського приказу; в 1724 р. затвердили форму таких книг [3]. Вивченню законодавчої сторони появи й побутування метричних книг уже присвячено окремі публікації, тому ми не будемо детально на цьому зупинятися [4].

Метрики зберігалися у церкві, але священник повинен був щороку робити копію документа та надсилати до Київської духовної консисторії, яка й здійснювала безпосереднє керівництво й контроль за їх веденням. Так, у фонді Київської духовної консисторії Центрального державного історичного архіву в м. Києві (далі – ЦДІАК України) трапляються 2 примірники: консисторський з однорічними книгами декількох церков і парафіяльний – книги однієї церкви за кілька років [5].

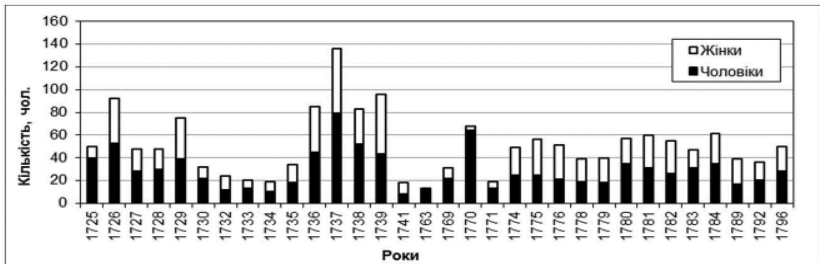
До складу заснованої в 1706 р. Києво-Печерської фортеці входило 4 парафіяльні церкви: Преподобного Феодосія Печерського, Вознесіння Господнього, Преображення (Спаса) Господнього й Воскресіння Христового [6]. Дані про кількість і смертність населення Печерська наведені в публікаціях дослідників кінця XIX – початку XX ст. [7]. Однак, ці роботи містять лише поодинокі архівні факти. Наступний період пошуків в аналізі

Рис. 1. Співвідношення народжених та померлих парафіян Києво-Печерської фортеці*

* Примітка. Літерою «В» в таблиці позначено народжених, а літерою «Д» - померлих.

Рис. 2. Співвідношення померлих чоловіків та жінок в парафії церкви Преображення Господнього

динаміки населення відбувся вже у 80-ті роки ХХ ст., свідченням чого стала поява праць А.Л. Перковського та Р.М. Моторіна [8]. Але питання кількості померлих розглядалося переважно в контексті загальної статистичної бази.

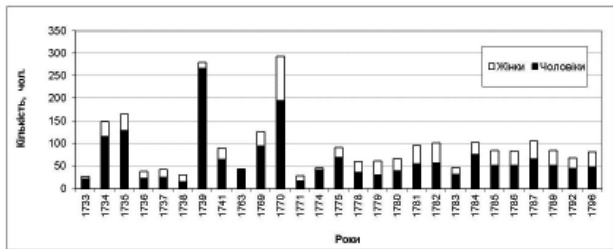
Корпус метричних книг храмів Києво-Печерської фортеці ХVІІІ ст. зберігається в ЦДІАК України. Вже згаданий фонд «Київська духовна консисторія» (ф. 127) містить наступну кількість метрик: 22 екземпляри, що стосуються парафії церкви Вознесіння Господнього, 31 – церкви Воскресіння Христа, 32 – церкви Преображення Господня та 27 – церкви Преподобного Феодосія. Найбільш ранні з них належать до 1725 р. Загалом, упродовж ХVІІІ ст. метрики розподіляються так: за 20-ті роки – 12 книг; за 30-ті роки – 34; за 40-ві роки – 4; за 60-ті роки – 6; за 70-ті роки – 23; за 80-ті роки – 26; за 90-ті роки – 7. Наявні метрики, періоду що розглядається, умовно можна поділити на 2 групи: 1725–1741 р. та 1763–1792 р. [9]. На жаль, ці джерела представлені досить нерівномірно: найповніше представлена друга група, справи, що стосуються 50-х років не виявлені зовсім. Тому вони не можуть надати повне уявлення про соціальне життя парафії кожного окремого року. Проте, це не зменшує їх історичної цінності, а залучення математико-статистичних методів до обробки матеріалу дозволяє визначити зміни смертності, встановити співвідношення чоловіків і жінок, а також середній вік померлих. Незважаючи на частку пропусків, неповноту інформації, відсутність уточнень й великі втраги документів у 1920–1930-х роках і під час Другої світової війни, стан представлених матеріалів можна вважати задовільним [10].

Метричні книги організовані за хронологічним принципом. Передмова містить назву церкви, установу якій вона підпорядкована, рік ведення та частини з яких вона складається: про народжених, про одруження та про померлих. Остання, в цілому відповідає звичайній структурі метрик. Вона включає в себе порядковий номер, дату смерті, особисте ім'я небіжчика, патроніми (для дітей та жінок), прізвище (прізвисько), кількість прожитих років, іноді ім'я представника духів-

ництва, що відповідала небіжчика. Останній річний запис був заключним і містив кількість померлих за статями. Іноді кожен новий запис у частинах метричної книги супроводжувався порядковим номером.

Рис. 3. Стівідношення померлих чоловіків та жінок в парафії церкви Преподобного Феодосія

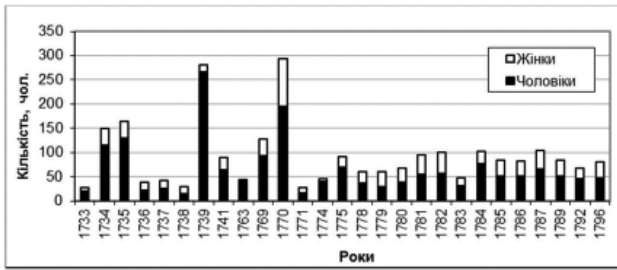
з 1763 р. на останній сторінці книги зустрічаємо зведені таблиці-екстракти, які підсумовували дані книги за статями (чоловіки, жінки) та розділами [11]. Додатково у зведених підрахунках указувався вік померлих чоловіків.

У ході дослідження ми використовували поділ на вікові інтервали, в основу якого покладено дещо доповнену схему антрополога Р. Мартіна: немовлячий вік (до 2 років), дитячий вік (від 2 до 11 років), юнацький (від 12 до 19 років), вік змужнілості (від 20 до 29 років), зрілий вік (від 30 до 49 років), похилий вік (від 50 до 69 років) і старечий вік (понад 70 років). Слід підкреслити, що чоловіча смертність фіксувалася ретельніше жіночої. Підтвердженням цього є переважна відсутність записів про прожиті жінками роки – лише в 16 зі 112 метричних книг зафіксовано їх вік. Іншою поширеною традицією було округлення віку дорослих і літніх людей, до п'яти чи десятка літ.

Протягом року смертність парафіян була досить високою, особливо серед немовлят і дітей. Це пояснюється епідеміями, частим недоїданням, низьким рівнем життя, медичної допомоги та культури догляду за новонародженими. Антисанітарні умови існування, пов'язані з відсутністю відповідних гігієнічних уявлень і навичок, зумовлювали виникнення й поширення хвороб. Усе це є свідченням невміння суспільства боротися за оздоровлення мікро- та макросередовища. Для тогочасної людини було важко уникнути не лише запобігання захворювання, але й боротися проти більшості хвороб, які призводили до смерті.

У цілому розподіл померлих за віковими групами протягом XVIII ст. виглядає наступним чином: до 1 року – 22 % (19 % чоловіки та 24 % жінки); від 2 до 11 р. – 20 % (14 %; 27 %); від 12 до 19 р. – 4 % (4 %; 4 %); від 20 до 29 р. – 12 % (20 %; 5 %); від 30 до 49 р. – 23 % (25 %; 20 %); від 50 до 69 р. – 17 % (16 %, 18 %); від 70 років і старше – 2 %. Найбільший відсоток померлих припадає вікову групу до 2 та від 30 до 49 років. Отримані матеріали ілюструють різкий спад дитячої смертності після 11 років із коливанням у різні роки від 4 % до 6 %, що, можливо, пов'язано з підвищенням імуностійкості до інфекційних захворювань. Коефіцієнт смертності хлопчиків до 2 років на 100 народжених у першій половині XVIII ст. склав 36 осіб,

Рис. 4. Співвідношення померлих чоловіків та жінок в парафії церкви Вознесіння Господня

Показники смертності жінок істотно вищі, ніж чоловіків до 12 років, а після 19 років – навпаки. Подібну диспропорцію, можливо, можна пояснити кращим годуванням хлопчиків, ніж дівчат. Однак, обмеженість даних про жіночу смертність змушує сумніватися в її вірному відсотковому співвідношенні. Висока смертність чоловіків у віці 20–49 років зумовлена постійним перебуванням військових у стінах фортеці, які й становили основну групу парафіян. Це неодмінно мало б віддзеркалитися на економічній сфері життя (Табл. 1). Тому наголошуємо на необхідності залучення інших джерел для більш докладного розгляду цього питання. Співвідношення померлих у зрілому та похилому віці на загал відображає соціальну ситуацію у фортеці.

Оскільки смертність цього періоду належить до традиційного типу, можна спостерігати її різкі підйоми та зриви контролю над нею, головною причиною яких ставали хвороби та умови життя. У відносно сприятливі роки «нормальної» смертності відбувалося поступове зростання населення. Спостерігати подібні явища дозволяє побудована за наявними синхронними шістнадцятьма книгами кожної з парафіяльних церков фортеці гістограма співвідношення народжених і померлих (Рис. 1). Негативний природний приріст і високий рівень смертності, поряд із високою чисельністю гарнізону фортеці (1728 р. – 5760 солдатів), свідчать про постійну міграцію військових. У цілому, показники народжуваності й смертності є досить мінливими.

Матеріали всіх 112 метричних книг наведені на гістограмах річних даних про померлих у чотирьох парафіях Києво-Печерської фортеці (Рис. 2–5). Демографічні кризи смертності, як бачимо з наведених даних, припали на 1739 та 1770 р. Водночас, короткотривалі зниження смертності (1730–1733 роки; 1779 р.; 1783 р.; 1792 р.) мало впливають на загальну середню тривалість життя. На наявних гістограмах смертності також можна прослідкувати статевий розподіл парафіян із 1725 до 1796 р. Кількісне співвідношення померлих чоловіків і жінок у середньому складає 4:1, що пояснюється приналежністю церков до військової фортеці.

а в другій – 42. У середньому до віку 2 років недоживав кожен четвертий новонароджений. Скорочення народжуваності в другій половині XVIII ст. супроводжується відповідним зниженням смертності.

Різке зростання кількості смертей у 1739 р. могло бути викликано лише екзогенними причинами: епідемією, голодом або військовими діями. Причиною катастрофічної смертності 1770 р. стала епідемія морової пошесті в Києві 1770–1771 років. Більшість померлих чоловіків належала до вікової категорії від 30 до 49 років (Табл. 2). За офіційною відомістю наданою Сенату генерал-губернатором у липні 1772 р. – на Печерську з 19 вересня 1770 р. до 6 січня 1771 р. зафіксовано смерть 894 чоловіків і 652 жінок. Під час наступної хвилі епідемії з 23 червня до 20 грудня 1771 р. зазначено про смерть 222 чоловіків і 145 жінок. [12]. Матеріали метрик за 1770 р., які вдалося виявити – це книги Преображенської, Феодосіївської та Воскресенської церков, що реєструють 667 померлих (463 чоловіки та 204 жінки), протягом 1771 р. – 168 (117 та 51).

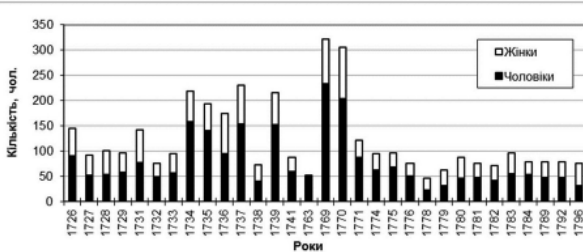
Оскільки абсолютні дані не дають повне уявлення про динаміку й інтенсивність процесу, ми побудували коротку таблицю смертності чоловіків за окремі роки періоду з 1733 до 1792 р. (Табл. 3). Коренем таблиці (початковою чисельністю) умовно визначено 100 осіб. Найважливіша інформація дозволяє вирахувати середню тривалість життя, яка є досить низькою – 26,9 років, що зумовлено високою передчасною смертністю в дитячому віці та віці змужнілості. Середній вік тривалості життя жінок у першій половині XVIII ст. був дещо вищим і становив 28 років. Слід пам'ятати, що під даним терміном розуміють число років, яке проживає одна людина в середньому з даного покоління народжених за умов незмінності смертності. Матеріал таблиці демонструє залежність основних показників: чим вищий рівень смертності, чим менша частка народжених доживає до наступних поколінь – тим стрімкіше падає кількість тих, хто доживає до наступного покоління

На жаль, київські метричні книги далеко не завжди відповідають затвердженій Синодом формі: прожиті роки жінок практично не вказувалися, хто сповідував померлих перед смертю й місце їх поховання (за деякими винятками) залишаються невідомими. Причина смерті також указувалася вкрай рідко –

Таблиця 1. Співвідношення померлих чоловіків за парафіями

Церква	Вікові групи						
	1	2 – 11 років	12 - 19 років	20 - 29 років	30 - 49 років	≥ 50 років	Не вказано
Преображення Господнього	27.87%	25.11%	3.52%	6.13%	19.14%	16.23%	1.99%
Феодосія Печерського	13.59%	11.73%	4.51%	30.49%	24.89%	12.99%	1.80%
Вознесіння Господня	14.44%	9.68%	5.76%	24.04%	30.22%	11.44%	4.42%
Воскресіння Господня	16.89%	15.15%	4.21%	18.99%	27.19%	16.61%	0.96%

Рис. 5. Співвідношення померлих чоловіків та жінок в парафії церкви Воскресіння Христова

лише під час нещасних випадків, коли особа помирала без сповіді [13].

Метрики містять значу базу для ономастичних досліджень: топоніміки (назв районів Києва й навколишніх селищ, звідки походять померлі) й антропоніміки (календарні імена та прізвища, що зароджувалися). Власні імена фіксувалися, здебільшого, в канонічній формі (Іоанн, Афанасій, Ілія тощо). Вивчення прізвищ дає можливість прослідкувати територіальні особливості їх поширення.

Перспективним є вивчення сезонності смертності (розподіл смертності за місяцями в межах року), що дозволить виявити вік загострення хвороб (хронічних – навесні та восени, інфекційних – улітку, нежиті – взимку та навесні). Залучення в майбутньому комплексного аналізу та порівняльно-історичного методу надасть можливість виявити структурні зміни метрик. А використання методу персоніфікації дозволить скласти генеалогічні бази даних і здійснити згодом типологізацію портрету. Неабияке значення має також розгляд станово-професійного складу населення міста – шляхом підрахунку професійних, рангових категорій, звань і соціального статусу, посад. Метричні книги грають важливу роль у відтворенні загальної атмосфери епохи, деталей побуту, відображенні конкретних осіб певного часу.

Упродовж майже всього XVIII ст. Києво-Печерський монастир був складовою військової фортеці, і переважна частина населення території монастиря працювала чи служила в артилерійському гарнізоні. Військові прибували з інших населених пунктів, але на момент служби більшість з них уже мали сім'ї. В частині «Про померлих» метричних книг церкви Преображення Господнього (Спаса на Берестовому) протягом другої чверті XVIII ст. приблизно половина записів стосуються солдатів Ніжинського полку, решта – належні до лаврського монастиря; книги третьої чверті XVIII ст. містять лише імена та прізвища померлих; документи останньої чверті XVIII ст. назива-

Таблиця 2. Кількість та співвідношення померлих чоловіків за віком в період епідемії 1770–1771 рр.*

Роки	Вікові групи					
	1 р.	2–11 рр.	12–19 рр.	20–29 рр.	30–49 рр.	від 50 рр.
1770 р.	14 (3%)	58 (14%)	41 (10%)	66 (15%)	180 (42%)	67 (16%)
1771 р.	3 (5%)	14 (19%)	10 (6%)	15 (5%)	42 (32%)	16 (33%)

* Примітка. Таблиця побудована на основі метричних книг Преображенської, Феодосіївської та Воскресенської церков

**Таблиця 3. Таблиця смертності парафійн чоловічої статі
Кисно-Печерської фортеці XVIII ст.**

	Вікова група (x років)	Роки									
		1733	1735	1738	1739	1741	1774	1778	1782	1784	1792
Абсолютні дані померлих (D _x)	1	24	37	20	37	40	42	30	74	46	56
	2–11	23	47	32	41	23	12	25	44	20	23
	12–19	3	15	4	58	15	4		5	3	4
	20–29	28	166	32	389	25	35	8	7	30	26
	30–49	31	89	37	66	36	85	51	32	35	45
	50–69	17	23	20	32	30	46	32	52	51	63
	≥ 70	3	2	4	0	10	5	2	5	8	17
Σ	129	379	149	623	179	229	148	219	193	234	
Число доживаючих до X років (L _x)	1	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
	2–11	81	90	87	94	78	82	80	66	76	76
	12–19	64	78	65	87	65	76	63	46	66	66
	20–29	61	74	62	78	56	75	63	44	64	65
	30–49	40	30	41	16	42	59	57	41	49	53
	50–69	16	7	16	5	22	22	23	26	31	34
	≥ 70	2	1	3	0	6	2	1	2	4	7
Число померлих у X років (d _x)	1	19	10	13	6	22	18	20	34	24	24
	2–11	18	12	21	7	13	5	17	20	10	10
	12–19	2	4	3	9	8	2	0	2	2	2
	20–29	22	44	21	62	14	15	5	3	16	11
	30–49	24	23	25	11	20	37	34	15	18	19
	50–69	13	6	13	5	17	20	22	24	26	27
	≥ 70	2	1	3	0	6	2	1	2	4	7
Σ	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	
Ймовірність померти у X років (q _x)	1	0.19	0.10	0.13	0.06	0.22	0.18	0.20	0.34	0.24	0.24
	2–11	0.22	0.14	0.25	0.07	0.17	0.06	0.21	0.30	0.14	0.13
	12–19	0.04	0.05	0.04	0.11	0.13	0.02	0.00	0.05	0.02	0.03
	20–29	0.35	0.59	0.34	0.80	0.25	0.20	0.09	0.07	0.24	0.17
	30–49	0.61	0.78	0.61	0.67	0.47	0.63	0.60	0.36	0.37	0.36
	50–69	0.85	0.92	0.83	1.00	0.75	0.90	0.94	0.91	0.86	0.79
	≥ 70	1	1	1	0	1	1	1	1	1	1
Ймовірність дожити до X років (p _x)	1	0.81	0.90	0.87	0.94	0.78	0.82	0.80	0.66	0.76	0.76
	2–11	0.78	0.86	0.75	0.93	0.83	0.94	0.79	0.70	0.86	0.87
	12–19	0.96	0.95	0.96	0.89	0.87	0.98	1.00	0.95	0.98	0.97
	20–29	0.65	0.41	0.66	0.20	0.75	0.80	0.91	0.93	0.76	0.83
	30–49	0.39	0.22	0.39	0.33	0.53	0.38	0.40	0.64	0.63	0.64
	50–69	0.15	0.08	0.17	0.00	0.25	0.10	0.06	0.09	0.14	0.21
	≥ 70	0.00	0.00	0.00	1.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Число живущих у віці x (L _x)	1	91	95	93	97	89	91	90	83	88	88
	2–11	725	840	758	908	712	790	713	562	710	712
	12–19	499	607	510	663	485	604	503	360	520	523
	20–29	504	520	517	470	494	670	601	422	565	590
	30–49	550	367	570	209	648	817	804	667	793	876
	50–69	178	71	188	51	279	245	243	283	347	415
	≥ 70	23	5	27	0	56	22	14	23	41	73
Σ	2571	2505	2664	2397	2764	3239	2968	2400	3064	3276	

Статевікові коефіцієнти смертності (на 100 чол.)	1	20.5	10.3	14.4	6.1	25.2	20.2	22.6	40.7	27.1	27.2
	2–11	2.5	1.5	2.8	0.7	1.8	0.7	2.4	3.6	1.5	1.4
	12–19	0.5	0.7	0.5	1.4	1.7	0.3	0.0	0.6	0.3	0.3
	20–29	4.3	8.4	4.2	13.3	2.8	2.3	0.9	0.8	2.8	1.9
	30–49	4.4	6.4	4.4	5.1	3.1	4.5	4.3	2.2	2.3	2.2
	50–69	7.4	8.5	7.1	10.0	6.0	8.2	8.9	8.4	7.6	6.5
	≥ 70	10.0	10.0	10.0	0.0	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0
Кількість людино-років життя покоління (Т _y)	1	2571	2505	2664	2397	2764	3239	2968	2400	3064	3276
	2–11	2480	2410	2570	2300	2675	3148	2878	2316	2976	3188
	12–19	1755	1570	1812	1392	1963	2358	2165	1755	2266	2476
	20–29	1256	963	1302	730	1478	1753	1662	1395	1746	1953
	30–49	752	443	785	260	983	1083	1061	973	1181	1363
	50–69	202	77	215	51	335	266	257	306	389	487
	≥ 70	23	5	27	0	56	22	14	23	41	73
Очікувана тривалість життя для віку x (E _x)	1	25.7	25.1	26.6	24.0	27.6	32.4	29.7	24.0	30.6	32.8
	2–11	30.5	26.7	29.7	24.5	34.4	38.6	36.1	35.0	39.1	41.9
	12–19	27.6	20.2	27.8	15.9	30.3	30.9	34.5	38.0	34.4	37.4
	20–29	20.5	13.0	20.9	9.3	26.2	23.5	26.5	31.8	27.2	30.3
	30–49	19.0	14.7	19.2	16.5	23.2	18.2	18.5	23.9	24.3	25.5
	50–69	13.0	11.6	13.3	10.0	15.0	12.0	11.2	11.8	12.7	14.3
	≥ 70	10.0	10.0	10.0	0.0	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0

ють переважно членів сімей посполитих і міщан. Соціальний склад парафіян церкви Преподобного Феодосія включає в себе переважно солдатів та інші військові чини з незначною кількістю належних до монастиря, а з 80-х років XVIII ст. – померлих солдат IV та VI батальйонів. Майже всі померлі парафіяни церкви Вознесіння Господнього складаються з військових (солдати, артилерійські інженерні солдати, сержанти, капрала, прапорщики, поручики) та членів їх сімей. Серед померлих парафії церкви Воскресіння Христово – як і в попередньому випадку – більшість склали військові (солдати, рекрути, прапорщики, сержанти, капрала, комісари, генерал-майори) та члени їх сімей; іноді згадуються малоросіяни, міщани, купці, канцеляристи. Кріпаки (посполиті, панські слуги, належні до монастиря) включені до метричних книг, хоча й не мали громадянських прав. Іноді в метриках згадуються особи, які проживали не у Києві. Сумарно серед померлих чоловічої статі найчастіше зустрічаються нижні та середні чини. Тому з великим ступенем вірогідності можна стверджувати, що значна частина парафіян церков належала до рядових (солдат, рейтар, драгун), урядників нижчого (капрал, сержант) й середнього рангу (прапорщик, поручик, ротмістр, капітан) та членів їх сімей. Порівняно незначну частку становили урядники вищого рангу (майор, генерал артилерії),

міщани та належні до монастиря. Невелику частину становили також категорії, пов'язані з обслуговуванням населення цих парафій: лаврський коваль, садовий учень, губернський кухар, коновал стайні. Серед осіб бюрократичного чиновництва названі: пристав, лаврський канцелярист, радник. Оскільки у фортеці здебільшого перебували російські війська, в книгах окремо називалися українці (малоросіяни). Проте, своє соціальне походження вказали лише окремі особи, тому станова структура за даними джерелами є неповною.

Отже, для парафій церков Києво-Печерської фортеці XVIII ст. характерний високий відсоток дитячої смертності (крім років її зниження), приблизно рівне співвідношення народження хлопчиків і дівчат, нерівне співвідношення чоловіків і жінок поряд із зазначеним високим відсотком смертності чоловіків. Значним у фортеці був відсоток померлих чоловіків у віці змужності. Пік дитячої смертності припадав на вік до 12 років. Зокрема, причиною такого явища серед немовлят могла бути низький рівень санітарної допомоги та відсутність ранніх пологів жінки. Характер смертності майже завжди був екзогенним: більшість людей помирало внаслідок зовнішніх причин, які за інших життєвих умов могли бути усунені. Підтвердженням цього є високий рівень смертності та низький рівень тривалості життя. Дані метричних книг дозволили зазначити різкий підйом кількості померлих наприкінці 30-х років XVIII ст. і з'ясувати число жертв морової пошесті 1770–1771 років. У цілому, інформація, отримана під час аналізу метричних книг істотно доповнює й конкретизує загальновідомі дані. Наслідком подальшого активного втручання уряду в демографічний процес стало формування сучасного типу смертності.

Джерела та література

1. *Климовський С.І.* Соціальна топографія Києва XVI – середини XVIII сторіччя. – К.: Стило, 2002. – 230 с.; *Попельницька О.* Соціально-історична топографія київського Подолу у XVII–XVIII ст.: парафія церкви Миколи Доброго (Добромикільська) // Київська старовина. – 2000. – № 2. – С. 9–17; *Перковський А.І.* Про чисельність населення м. Києва на початку XVIII ст. джерела до історичної демографії України // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип 1. – С. 144–156; *Яременко М.* Київське чернецтво XVIII ст. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 304 с.; *Він же.* Монах XVIII ст. Кілька штрихів до духовно-інтелектуального образу на прикладі ченця Київського Пустинно-Миколаївського монастиря // Історія релігій в Україні. Праці X міжнародної конференції. – Львів, 2000. – Кн. I. – С. 423–425.
2. Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. IV. – С. 192.
3. Там само. – С. 266–267, 693–715.
4. *Кондратюк Ю.С.* Законодавча діяльність Синоду щодо регламентації ведення метричних книг у XVIII – на початку XX ст. // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичне релігієзнавство: зб. наук. пр. – 2010. – № 2. – С. 104–112; *Васик О.В.* Законодавче регулювання метрикації у Російській Імперії // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 129. Вип. 116. Історія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – С. 145–149.
5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 127,

- оп. 1012, од. зб. 417а, 599, 880; оп. 1013, од. зб. 85.
6. *Новгородцев В.И.* Географическое описание города Киева // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К.: Тип. Е.Я. Федорова, 1874. – С. 148–149.
  7. *М. В-Б.* Население г. Киева в 1742 г. // Киевская старина. – 1888. – С. 1–10; *Андрієвський А.А.* Архивная справка о составе киевского общества в 1784–1797 гг. // Киевская старина. – 1894. – № 2. – С. 192–203.
  8. *Моторін Р.М.* Статистичний нарис історії населення Києва (ХІ–ХІХ ст.) / Демографічні дослідження: зб. наук. пр. – К.: Наукова думка, 1983. – Вип. 7. – С. 69–73; *Перковський А.Л.* Довголітні люди на Правобережній Україні в ХVІІІ ст. // Український історичний журнал. – 1966. – № 2. – С. 106–109; *Він же.* Новые данные о населении Киева в середине ХVІІІ в. // Вопросы истории. – 1982. – № 6. – С. 176–179; *Він же.* Про чисельність населення м. Києва на початку ХVІІІ ст. джерела до історичної демографії України // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. І. – С. 144–156.
  9. ЦДАК України, ф. 127, оп. 1012, од. зб. 96, арк. 162–174; од. зб. 98а, арк. 109–125 зв., 141–147 зв.; од. зб. 105а, арк. 1–26; од. зб. 123а, арк. 3–18, 110–116 зв.; од. зб. 143, арк. 1–21; од. зб. 144, арк. 120–139; од. зб. 168, арк. 48–53 зв.; од. зб. 169, арк. 116–119, 120–124; од. зб. 188, арк. 2–14 зв.; од. зб. 189, арк. 19–30; од. зб. 417а; од. зб. 87б, арк. 22–24 зв.; од. зб. 597; од. зб. 599, арк. 45–69; од. зб. 668, арк. 96–105; од. зб. 713, арк. 274–310; од. зб. 750, арк. 253–289; од. зб. 786, арк. 104–110; од. зб. 936, арк. 195–219 зв.; од. зб. 960, арк. 176–203; од. зб. 1066, арк. 5–17 зв.; од. зб. 1146, арк. 1–15; од. зб. 1346, арк. 95–117; оп. 1013, од. зб. 19, арк. 29–54 зв., 224–227 зв.; од. зб. 22, арк. 1–34 зв.; од. зб. 33, арк. 3–38; од. зб. 249, арк. 8–19 зв.; оп. 1019, од. зб. 900, арк. 197 зв. – 229, 237–267.
  10. *Мордовінець В.М.* Метричні книги // Вісник Київського університету: Історія. – К.: Видавничий центр «Київський університет», 1999. – Вип. 41. – С. 12.
  11. ЦДАК України, ф. 127, оп. 1012, од. зб. 123а, арк. 2; од. зб. 417а, арк. 7, 376; од. зб. 597, арк. 90 зв., 101 зв.; оп. 1019, од. зб. 900, арк. 210 зв., 224, 238 зв., 246, й інші.
  12. *Андрієвський А.А.* Вказана праця. – С. 312–313.
  13. ЦДАК України, ф. 127, оп. 1019, од. зб. 900, арк. 219.

***Мельник Е.А.* Смертність прихожан церквей Києво-Печерської крепості ХVІІІ в.**

В статті розглядаються показателі та динаміка смертності приходського населення Києво-Печерської крепості на основі даних метричних книг. Приведені результати вичислень таблиць смертності, співвідношення рождених та умерших, чоловіків та жінок окремих церков. Відзначені проблемні аспекти та перспективи вивчення метрик.

Ключові слова: метрична книга, смертність, Києво-Печерська крепость, церковь, демографія.

***Melnyk O.O.* Mortality of parishioners from the Kiev-Pechersk Fortress in the Eighteenth Century**

This article examines the dynamics of mortality indicators of the parish population of Kiev-Pechersk Fortress on the basis of metrical books. Calculations mortality tables, show the ratio between births and deaths, for the men and women in separate churches. Problematic aspects and perspectives were marked in the study of metrics.

Key words: parish register, mortality, Kiev-Pechersk Fortress, church demographics.

УДК: 94(477.75)

Т.Э. САРГСЯН

Армянские эпитафии из Килии

В статье приводится относительно большой корпус источников, относящихся к армянскому переселенческому очагу Килии (Южное Подунавье). Первоочередное место в нем занимают датирующиеся 1646–1765 годами 12 армянских эпитафий. Надгробия, их несшие, количеством также 12, некогда располагались внутри и в окружении церкви Святого Николая, сооруженной в 1648 году молдавским господарем Василием Лупулум. Пять из них, вместе с эпитафиями, сохранились до наших времен: три у церкви, а два в местном музее. Три из этих пяти надгробий обнаружены недавно, и эпитафии их представляют собой нововыявленные источники. Две другие изданы ранее. Остальные семь надгробий и их эпитафии известны исключительно из различных публикаций.

Анализ приведенного материала показывает, что упомянутые в эпитафиях лица не являлись потомками тех давних жителей-армян Килии, которые обосновались здесь в течение XI–XV веков и имели в своем распоряжении церковь Святой Богородицы (местонахождение неизвестно). Это в подавляющем большинстве своем представители второго или третьего поколений армян, перебравшихся сюда из разных мест Исторической Армении и даже, возможно, Персии в первых десятилетиях XVII столетия.

Приходится констатировать, что новоприбывшие армяне производили погребения у церкви Святого Николая и в ней самой сразу после ее сооружения в 1648 году и, надо полагать, вплоть до своего ухода в Григориополь в 1792 году. Эпитафия 1646 года дает основание предполагать о захоронениях, произведенных даже в период строительства церкви. Такое положение дел указывает на непосредственное отношение последней к прибывшим в XVII веке армянам и подтверждается свидетельством Н. Клемана о том, что у армян Килии было две церкви.

Ключевые слова: источниковедение, эпиграфика, арменоведение, армяне Подунавья в XVII–XVIII вв.

Килия, вместе с некогда прилежавшей к ней крепостью, лежит на про странной песчаной дельте Дуная, у рукава, известного как «Килийский». Эта часть Нижнего Подунавья, именуемая Южной Бессарабией, стала одним из облюбованных армянами-переселенцами мест, массовым образом заселявших Северное Причерноморье в XIV–XV вв. [1]. Впрочем, что касается первых армянских общин в Южной Бессарабии, то Г. Айвазовский и Л. Меликсет-Беков были склонны отнести их возникновение к X–XI вв. [2]. В 1792 г., в самом конце русско-турецкой войны 1787–1792 гг., здешние армяне, оказавшие помощь русским войскам, во спасение от преследований турок были переселены в г. Григориополь (ныне в составе Молдовы), основанный в том же году на берегу Днестра.

Учитывая месторасположение Килии у оживленной в эпоху позднего средневековья караванной артерии, можно предположить, что здешние армяне, подобно своим соотечественникам из соседних Аккермана (ныне Белгород-Днестровский) и Измаила, были вовлечены в торгово-ремесленную сферу

Фото 1. Мраморное надгробие с полусглаженной надписью 1749 года. Обнаружено во дворе церкви Святого Николая с северной стороны

мощной товарообменной системы Восток–Запад, особенно деятельной в период функционирования итальянских черноморских факторий в XIII–XV вв. В своих предприятиях армяне часто давали предпочтение партнерству с соотечественниками из Армении, а также других армянских переселенческих очагов. И не случайно, что вблизи Аккермана и в устье Днестра были обнаружены монеты, чеканенные в Армянском Царстве Киликии (1198–1375 гг., у северо-восточного берега Средиземного моря) [3], что указывает на торговое сотрудничество армян Киликии и Северного Причерноморья [4]. Однако, при всем сказанном сведения об армянах Килии весьма скудны и малочисленны. Принято считать, что численность их резко возросла после 1475 г., когда в

Южную Бессарабию частично переселились армяне Крыма, оставившие полуостров после турецкого вторжения. Одного из них, Гояна, правитель Молдавского княжества Стефан III Великий даже удостоил высоких почестей за особые заслуги [5]. Но вскоре община пришла в упадок – когда султан Баязид II, завоевав в 1484 г. земли в устье Дуная, переселил ее жителей в Константинополь. Армянский историк XVI–XVII вв. Григор Даранагци пишет, что султан «выселил тамошних армян, а также греков и другие народы, что были там, и, собрав их всех вместе с женщинами и детьми, вывел и привез в Стамбул» [6].

Несмотря на сложные исторические перипетии, армяне еще долгое время занимали заметное место в составе населения маленькой Килии. Д.К. Кантемир (XVII–XVIII вв.) писал, что жителями его, помимо турок, были «жиды, христиане и армяне» [7]. В начале XIX в. (то есть уже после переселения армян в Григориуполь) в Килии проживало всего 4 армянские семьи [8], в распоряжении которых, согласно М. Бжшкяну и Г. Инчичьяну, была церковь Святой Богородицы [9]. Ее упоминание встречаем и в более ранних источниках, к примеру, в одном колофоне 1702 г.: «Увидели мы здесь и памятную запись в Четье Минее, согласно которой та была написана в 1702 году в Бахчисарае и положена на память у врат церкви Святой Богородицы в Килии» [10]. В связи с этим

следует отметить, что тесные связи между армянами из переселенческих очагов, равно как и исторической родины, проявлялись не только в их экономическом сотрудничестве, но и культурных сношениях. Поэтому не стоит удивляться тому, что Четья Минея для армянской церкви Килии, была изготовлена в далеком Бахчисарае. Кроме этого, армянские книжные мастера Крыма пользовались особым авторитетом, нередко получая заказы даже из мест весьма отдаленных. Далее, церковь Святой

Фото 2. Мраморное надгробие с трехкуплетной стихотворной эпитафией. Историко-краеведческий музей Килийского района

Богородицы в Килии упоминает и одна надпись 1744 г. Помещена она на позолоченном серебряном кресте (оригинальный текст см.: Таблица, надпись 1), хранящемся в Национальном музее истории Украины в Киеве: «В [год] 1193 [=1744 г. [11]] [в память] о дарителях [крест положен] у враг [церкви] Святой Богородицы, что в Килии, стараниями махтеси [12] Арутина и его посредника – священника Арута Чиктишичи» [13].

К сожалению, местонахождение этой церкви, по мнению Л.М. Меликсет-Бекова постепенно запустевшей после ухода армян в 1792 г. [14], пока неизвестно. Возможно, именно в ней служил дьяк тэр [15] Мелкон, которого упоминает найденная близ Аккермана эпитафия 1765 г. (см. Таблица, надпись 2): «Здесь могила упокоения дочери килийского дьячка Мелкона, Елисаветы, которая почила 7-го апреля 1214 года [=1765 р.]» [16].

Интересно то, что Н. Клеман в 1768 г. сообщает о двух армянских церквях в Килии. Он пишет, что городок этот «содержит в себе как великое множество мечетей, так и две церкви армянские» [17]. Значит, помимо церкви Святой Богородицы, у местных армян была и другая. Таковой, скорее всего, являлась существующая по сей день церковь Святого Николая, которая как в XIX и частично в XX в., так и ныне используется православным приходом. Это – характерная для периода турецкого владычества христианская постройка, наполовину уходящая вглубь земли: пол ее ниже дневной поверхности на более чем 2,5 м. В результате в молитвенный зал можно спуститься по многоступенной лестнице, устроенной в западной части интерьера. Согласно кириллической надписи, некогда стоявшей над южным порталом, церковь была построена в 1647–1648 гг. молдавским господарем Василием Лупулом: «Изволением Отца и поспешением Сына и свершением Святого Духа благочестивый и христоробивый Васил Воевода, Божьей милостью господарь земли Молдавской, построил церковь в городе Килии – сей храм иерарха и чудотворца Николая. Начато стро-

Фото 3. Третій куплет стихотворної епитафії, высечений на торці плити

гробію з грецької та турецької надписами того ж періода [22], належачих, очевидно, могилам осіб, колись приєднаних до лону Армянської Церкви.

Немає в перерахованих вище виданнях вказується тільки кількість армянських епитафій з Кілії, їх датировка та місцезнаходження, то в одній статті з VI тому «Записок Одеського товариства історії та старожитностей», крім цих свідчень, наводяться і самі оригінальні тексти надписів разом з російським перекладом. Складена при участі духовного керівника російських армян Габрієла Айвазовського, вона поряд з іншими армянськими надписами містить 7 епитафій з Кілії [23]. Датировка п'яти з них визначена 1646, 1733, 1740, 1748, 1765 г. Дати двох інших невідомі [24]. З семи надгробків, неслих їх, нині збереглося одне.

Хр. Кучук-Іоаннесов на початку ХХ в. в церкві Святого Миколая побачив уже 6 надгробків з ірзливо пошкодженими армянськими епитафіями, встановлених в поріг та сходи [25]. Він привів дві надписи 1651 і 1746 г. в декількох інших місцях, присутніх в статті Г. Айвазовського. Відомо, що наявність надгробків на поріг в якості плит над похованнями, лежачими під ногами прихожан, – традиційно для Армянської Церкви і є ознакою християнського смирення, а от їх використання в якості сходових ступеней,

створено в липні 1647 і завершено в липні 1648, в місяці травні» [18].

Наявність армян в церкві Святого Миколая в ХVII–ХVIII вв. можна вважати повністю допустимим, якщо згадати про мармурові надгробки з рельєфними армянськими надписами, колись розміщеними всередині неї. З п'яти з них, стосуються до ХVII–ХVIII вв., згадують Шт. Чобану і П. Константинопольський в 1924 і 1932 г. відповідно [19]. Більш докладні дані по цьому питанню дають російськомовні джерела середини ХІХ століття, локалізують 8 надгробків з армянськими надписами всередині церкви Святого Миколая, на поріг перед алтарем [20]. Частина епитафій, стосуються виключно до ХVIII в., була складена в стихотворній формі [21]. Крім них, тут було і по одному над-

несомненно, является следствием перестановки в конце XIX в.

В 80-х годах XX в. архитектор А.Х. Тораманян в церкви Святого Николая нашел 9 надгробий с армянскими эпитафиями: три из них были «встроены в переднюю часть подиума алтаря», а шесть использовались «в качестве ступеней и ограждения лестничного марша, ведущего из пристроенного к южной стене церкви притвора» [26]. Из 9 эпитафий он частично приводит четыре, из которых в статье Г. Айвазовского не обозначены лишь две. Первая датирована 1714 г. и упоминает некоего Товмаса из Буста [27], а вторая, стихотворная [28], на основании фактического материала исправлена и дополнена здесь.

Экспедиции исследователей-армян, побывавшей в Килии в 90-х годах XX в. в связи с составлением VII прака «Свода армянских надписей», в церкви Святого Николая и ее окружении не удалось обнаружить ни одной армянской литографии [29]. Между тем, они там были и в количестве как минимум пяти обозримы и сегодня. О них и поговорим ниже.

Первое надгробие было обнаружено случайно, в мае 2011 г. одесситом Вааном Петояном [30], в 15 метрах севернее церкви. Лежало оно под плиточной дорожкой вместе с повествующей о построении самой церкви кириллической литографической надписью Василя Лупула от 1648 г., долгое время считавшейся утерянной. Эпитафия этого надгробия, датированная 1749 г., присутствует у Г. Айвазовского: «Сия суть могила упокоения супруги Абраама из Буста – Мариам, которая перешла в жизнь (вечную) лета 1198 [= 1749 г.] июня 13-го» [31]. Но если семистрочная надпись, расположенная на горизонтальной лицевой грани плиты, в 60-х годах XIX в. была целостной (см. Таблицу, надпись 3), то сегодня она читается лишь на одну

Фото 4. Резное оформление горизонтальной поверхности мраморного надгробия с четырехкуплетной эпитафией. Историко-краеведческий музей Килийского района

Фото 5. Мраморное надгробие с четырехкуплетной стихотворной надписью. Историко-краеведческий музей Килийского района

Фото 6. Мраморное надгробие с эпитафией 1755 года. Расположено восточнее церкви Святого Николая, в саду

треть (см. Таблицу, надпись 4): 2/3 поверхности плиты справа по вертикали сглажено. Стерты как надпись, так и орнаментальная резьба. А краткой седьмой строки, помещенной по центру, не видно вообще. Памятник представляет собой большую трапециевидную мраморную плиту длиной около 1,5 м. Надпись, высеченная выпуклыми заглавными буквами, помещена в центре горизонтальной поверхности, под килевидной аркой. В верхних углах композиции, изображено по одному цветочному орнаменту глубоко вогнутой формы. Ниже надписи – горизонтальная перекладина, выделенная врезными линейными контурами. На обоих концах ее изображено по одному листовному орнаменту, также обозначенных врезным абрисом. Внизу заметны изображения растений в вазонах. Вся композиция по лицевому периметру плиты обведена рамой в виде скрученной веревки миниатюрной резьбы. Ближе к углам «веревка» заменена изящными песочными часами.

Второе надгробие, хранится в Историко-краеведческом музее Килийского района. Оно представляет собой мраморный блок-параллелепипед без орнаментального убранства. Размеры: 105x42x23 см. Стихотворная надпись на нем частично была опубликована А.Х. Тораманяном [32]. Высеченная выпуклыми заглавными буквами, она разделена на 3 куплета по 4 строки и помещена на боковых гранях: первые два куплета расположены рядом, на одной из длинных боковых граней, и отделены ограничителями в виде песочных часов. Третий куплет занимает сбитую сверху правую торцевую грань (см. Таблицу, надпись 5), почему и верхние две строки его утрачены. Далее, мраморный блок установлен так, что правый торец его уходит за другой блок-экспонат, весьма тяжелый. Письмо в этом месте пока недоступно для чтения. Русский перевод текста таков:

[Есть] в могиле этой запасающей / Сладкоголосый некий голубок, / По исконному происхождению из Марзвана [33], / Сын махтеси Аслана. /	Достигши (лет) четырнадцати, / Будучи учащимся школьной группы, / Оставил родителей своих в скорби, / Последовав в непреходящую жизнь. /
[.....] / [.....] / Месяца июля ..... / Произошло отшествие Ио[аннэса ?] /	

Эпитафии остальных трех надгробий найти в литературе не удалось. Рискнем предположить, что это новоявленные источники, касающиеся истории армянской общины Килии. У всех троих надписи высечены на боковых гранях. Все три (впрочем, как и предыдущие два) служили лестничными ступенями. Причем, исходя из эстетических соображений, их установили надписями вовнутрь, благодаря чему те и уцелели.

Третье надгробие также экспонируется в Историко-краеведческом музее Килийского района. Это тоже мраморный блок-параллелепипед с размерами 128x54x27 см. Горизонтальная лицевая грань украшена поверхностной резьбой в стиле барокко. Композиция взята в прямоугольную широкую раму, выделенную крупным грубоватым растительным узором. Внутри рамы внизу изображена ваза с длинной узкой шейей и широким дном, внутри которой большие цветы подсолнуха и розы. Середина композиции стерта и не просматривается. В верхних углах изображено по одному вогнутому цветочному орнаменту. Стихотворная надпись выполнена врезными заглавными буквами и помещена на боковых гранях плиты. Состоит она из четырех куплетов по 4 строки. Первые три куплета расположены рядом, на одной из длинных боковых граней, и разделены ограничителями в виде песочных часов, выполненных врезным контуром. Четвертый куплет разделен на 2 части по 2 строки и помещен на торцевых гранях. Целостный текст эпитафии (см. Таблицу, надпись 6) на русском языке звучит так:

[Сия суть могила упокоения] / Тадэоса, смиренного писаря, / Певчего стихотворца и ритора / Двадцати пяти лет. /	[.....] / Внуком был Иоаннэса / Амазаспеана из Ганджи [34], / (Сыном?) Аванчьеана Маркоса. /	[...] даровитый, / Троничного и единого, / Из сонма ангелов пришедши, / Вмещал оды о Богородице. /
[.....] / Старых и новых святых.... /	[...] «Отче наш»-его / Прочтение да умилистит Бога. /	

Последние два беломраморные надгробия находятся в цветнике церкви Святого Николая, расположенном в 7 метрах восточнее апсиды. Первое, представленное блоком-параллелепипедом, лишено орнаментальной резьбы, и лишь 2 впадины у изголовья, оставшиеся от глубоких цветочных орнаментов, намекают о былом ее существовании. Размеры: 80x40x16 см. Надпись в 3 строки, выполненная врезными заглавными буквами в диалектной орфографии (см. Таблицу, надпись 7), занимает одну из длинных боковых граней. Перевод ее таков: «Сия суть могила упокоения Огана, сына Ширини из (области) Капан [35], из села Ехинги (?). Лето 1204 [= 1755 г.], августа 19».

И, наконец, последнее надгробие здесь имеет форму трапеции. Размеры: 135x44(49)x25 см. Горизонтальная лицевая поверхность украшена неглубокой резьбой в стиле барокко: изголовье плиты занимает затейливо орнаментированный крест, взятый в овальный круг. Контур, помимо врезных

линий, обработаны точечными рядами. Верхние углы композиции украшены восьмилепестковыми цветочными впадинками. Внизу видны остатки изображений цветов в вазах. Периметр композиции, центральная часть которой стерта, обведен тонкой рамой в виде двух скрученных жгутов изящной резьбы. Надпись в 2 строки, выполненная выпуклыми заглавными буквами, занимает боковую грань (см. Таблицу, надпись 8). Перевод ее звучит так: «Сия суть могила священника махтеси Григора из Ахвердза, который перешел в жизнь (вечную) лета 1102 [= 1653 г.], октября 30».

Итак, среди известных ныне 12 армянских эпитафий из Килии, приведенных здесь и в перечисленных изданиях, 3 датируются XVII в. – 1646, 1651 и 1653 г. Причем, все три датировки проблематичны – либо оспариваются другим изданием, либо читаются двояко. Так, приведенная Г. Айвазовским дата 1646 г., Хр. Кучук-Иоаннесовым прочтена как «1746 год». А «1651 год» Хр. Кучук-Иоаннесова – Г. Айвазовским прочтена как «1740». Что касается даты последнего надгробия 1653 г., то оригинал ее составлен так, что при желании может быть прочтен как «1751». Тем не менее, если допустить, что на территории церкви Святого Николая все же были армянские надгробия, современные ее сооружению, то придется признать, что она, построенная Василием Лупулом в 1647–1648 гг., имела непосредственное отношение к армянам. Причины и условия этого отношения неизвестны, но строительная надпись кириллицей не может быть противоречащим тому аргументом: к середине XVII в. кириллица использовалась в Молдавии на официальном уровне. Уния ряда церквей с католиками, заключенная на Флорентийском соборе 1438–1439 гг., и согласие с ней патриарха Константинопольского неоднозначно были восприняты православным миром. Некоторые, разочаровавшись «отступничеством» греков [36], обратили свой взор в сторону болгар и родной им кириллицы [37]. Если же придерживаться мнения, что армянские надгробия появились в церкви Святого Николая с начала XVIII в., то это значит, армяне лишь впоследствии приобрели права на нее.

Пытаясь дать логическое объяснение местонахождению армянских над-

Фото 7. Надгробная плита с надписью 1653 года. Находится восточнее церкви Святого Николая, в саду

гробий в церкви Святого Николая, ряд исследователей начала XX в. выразили мнение о расположенной рядом армянской церкви с кладбищем, откуда после ухода армян мраморные надгробия якобы были перенесены в церковь Святого Николая. Были даже сообщения о каких-то развалинах вблизи последней [38]. По этому поводу возникает несколько вопросов.

Во-первых, если рядом с церковью Святого Николая была армянская церковь, почему о ней не сообщают авторы XIX в., писавшие об армянских эпитафиях? Ведь в то время церковь должна была быть в куда более благополучном состоянии, а не стоять в развалинах. Во-вторых, почему о ней молчат армянские авторы начала XIX в.? А если этим храмом была церковь Святой Богородицы, то почему, говоря о ней, они не локализируют ее относительно церкви Святого Николая? Последняя была бы ярким ориентиром. Далее, почему на территории церкви Святого Николая встречаем исключительно армянские надгробия, причем в немалом количестве? О других, не считая двух надгробий с турецкой и греческой эпитафиями, неизвестно. Учитывая эти обстоятельства, следует признать, что именно церковь Святого Николая в определенный период своей истории служила армянам.

Сегодня в Килии de facto существует 5 мраморных надгробий с армянскими надписями: 3 на территории церкви Святого Николая и 2 в музее. Местонахождение остальных неизвестно. Возможно, они существуют где-то в окружении церкви, как, к примеру, выявленное недавно надгробие с эпитафией 1749 г. Не исключено также, что они ныне обозримы, но нераспознаваемы, поскольку безвозвратно потеряли свои эпитафии. Дело в том, что в 90-х годах XX в. некоторые мраморные надгробия были вынесены из церкви и использованы в качестве порогов у бывшего прицерковного дома священника, разделенного в советский период между несколькими семьями для жительства. Литерной резьбы на них уже не видно, и лишь полустертые цветочные впадины и остатки врезных линейных рам на лицевой поверхности подсказывают о ее возможном существовании.

Таким образом, корпус армянских литографий из Килии свидетельствует об активной в XVII–XVIII вв. деятельности местных армян. Те имели своих священников, школу и церкви, заказывали книги и серебряную утварь, могли позволить себе покупку мрамор-

Фото 8. Мраморные надгробия в окружении церкви Святого Николая, использованные в качестве порожных камней

1. **ՈՃՂԳ-ԻՆ [ՁԻՇԱՏԱԿ Է]
ՊԱՐԶԵՑՕՂԱՑ Ի ԴՈՒՈՇՆ Մ[ՈՐՈՂ]Բ
Ա[ՄՏՈՒՄ]ՇԱՏՆԻ, ՈՐ Է Ի ԶԻԼԻ, ԱՇԽ-
[ԱՏՈՂ]Թ[ԵԱՄ]Բ ՄԱՂՏԵՍԻ ՁԱՐՈՒԹԻՆԻ
ԵՒ ՍՈՐԻՆ
ՔՈՐԾԱԿԱԼ ՉԻՔՏԻՇԻԾԻ ՏԻՐԱՅՈՒ
ՁԱՐՈՒԹԻՆ:**
2. **ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳԱՏԵԱՆ ԶԻԼԻՑԻ ՏԻՐԱՅՈՒ ՄԵԼԸՆԻ
ԴՈՒՍԻ ԵՂԻՍԱԲԵԹԻ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱՒ ԹՈՒՆ ՈՍԾՂ ԱՊՐԻԼԻ
Է-ԻՆ:**
3. **ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳԱ-
ՏԵԱՆ ՊՍԱՑԻ ԱԲԱՆ-
ՀԱՄԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ՄԱՑ-
ՐԱՄԻՆ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱՒ
Ի ԿԵԱՆՍ ԹՎԻՆ ՈՃ
ՂԸ- ԻՆ, Յ ՈՒՆ Ի Ս Ի
ԺԳ-ԻՆ:**
4. **ԱՅՍ Է Տ / // // // // // // // // //
ՏԵԱՆ / // // // // // // // // //
ՀԱ / // // // // // // // // //
ՐԱ / // // // // // // // // //
Ի ԿԵԱՆ / // // // // // // // //
Ղ Ը / // // // // // // // // //**

5.

[ԿԱ Տ]ՍԱՊԱՆԻՆ ԱՅՍ ՊԱՂՇԱՏԻ [Զ]ԱՂԹԱՐԱՆՎԱԳ ՈՒՆ ԱՂԱՆԻ, ՁԱՏՈՒԿ ՅԵՐԿՐԻ Ի ՄԱՐԶԱՆՑԻ, ՈՐԴԻ ՄԱՂՏԵՍԻ ԱՍԼԱՆԻ:	ՀԱՍՏԵԱԼ [ԱՄԻ] ՏԱՆՆ ԵՒ Զ[ՈՐՄԻ], ՎԱՐԾՄԱՄԲ [ԳՏ]ԵԱԼ ԴՊՐ[ԱՄ]Ց ԽՄԲԻ, ԵԹՈՂ ՇՆՕՐԱ ԻՐ ԿՇՏԱԼԻ՝ ՀԵՏՈՒԵԼՈՎ ԱՆԵՑ ԿԵ[ԱՆՍ Ի]:
--	---

// // // // // // // // // //
// // // // // // // // //
[Յ]ՈՒԼԻՍ ԱՄՍՈՑ ՏԱ.....
ԵՂԵՒ ԶՈՒՄՆ ՅՕ.....:

6.

[ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳԱՏԻ] ԹԱՂԵՈՍ ՆԱՅԵԼԻ ԴՇԳՐԻ՝ ԵՐԳՕՂ ԲԱՆԱՍՏԵՐԾ, ՀՈՏՏՈՐԻ, ԱՍՕՔ ԶՄԱՆ ԵՒ ՀՇԼԿԵԿԻ:	// // // // // // // // // ՀԱՄԱԶԱՍՊԵԱՆ ԳԱՆՃԱՑԵՑԻ ԹՈՈՆ ԳՈԼՈՎ ՅՕՀԱՆՆԻՍԻ ԱԿԱՆՃԱՆՏԵԱՆ ՄԱ[Ղ]ԿՈՍԻ:	// // // // // // // // // ՇՆՈՐԳԱԼԻ ԵՐՐՈՐԴՈՒԵ ԵՒ ՄԻԱԿԻ, ԴԱՍՈՒՑ ՀԻՆՇՏԱԿԱՑԻՆՆ ԵԿԻ, ԼԻ ՆԵԲԱՐՈՐԵԱՆՍ Ա[ՄՏՈՒՄ]ՇԱՏՆԻ:
---	---	---

// // // // // // // // // ՀՆՈՑ ՆՈՐՈՑ ՄՐԲՈՑ Տ.....	// // // // // // // // // ՀԱՅՐ ՄԵՐԻ ԱՄԵԼԸ Ա[ՄՏՈՒՄ]Շ ՈՐՈՐՄԻ:
---	---

7.

**ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳԵՍՂԵԱՆ ԴԱՓԱՆՑԻ, ԳԵՂՈԱ
ԵՂԻՆԳՆԵՑԻ ՇԻՐԻՆԻ ՈՐԴԻ ՈՐԱՆԻՆ: ԹՎ[ԻՆ] ՈՍՂ,
ՕԳԵՄՂՈՍԻ ԺԸ:**

8.

**ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՂՎԵՐՁԵՑԻ ՏԻՐԱՅՈՒ ՄԱՂՏԵՍԻ ԳՐԻԳՈՐԻՆ,
ՈՐ ՓՈԽԵՑԱՒ Ի ԿԵԱՆՍ ԹՎԻՆ ՈՐՃ, ՀՈԿԵՄԲԵՐԻ Է:**

ра, совершали паломничество в Иерусалим, поддерживали связи с соседями-армянами. При этом, в этих источниках мы не встречаем имен исконных

жителей-армян. В подавляющем большинстве своем это представители второго или третьего поколения армян, перебравшихся в Килию ко второй четверти XVII в. из разных мест исторической Армении и даже Персии. Пять эпитафий упоминают местечко Буст и по одной – Марзван, Себастья, Ганджа, Капан, Ахвердз, Тавриз. К числу же непосредственных переселенцев относятся священник Григор из эпитафии 1653 г., Мелкун из эпитафии 1646 г., опубликованных Г. Айвазовским. Причины, из-за которых армяне массовым образом покидали родные места в первых десятилетиях XVII в., хорошо известны: 1) сопровождавшееся гибелью тысяч людей насильственное переселение в Персию Шах-Абасом; 2) постоянные набеги банд грабителей-джалалиев от Эгейского моря до границ Персии; 3) длительный жесточайший голод, наставший вследствие этих бедствий [39].

Более ранние сведения об армянах Килии, можно было бы поискать у церкви Святой Богородицы, местонахождение которой еще предстоит выяснить. Что же касается чудом уцелевших пяти армянских надгробий, то их содержание требуют особой бережности. Состояние их аварийное: поверхности выветрены, орнаментальная и лицевая резьба большей частью утрачены, ребра и углы повсеместно сбиты; такое впечатление, что плиты выковыривали из пола и лестниц. Ныне, эти памятники, являясь неотъемлемой частью истории Килии XVII–XVIII вв., нуждаются в реставрации и специальной экспозиции, при наличии которой избегут «общения» с топорными инструментами и выветривания. Идеальным вариантом было бы их надежное хранение на своей же территории, у церкви Святого Николая, которая хранит еще много интересного об историческом прошлом Килии.

Источники и литература

1. Сируни А. Дж. Армянская церковь на Румынской земле (на арм. яз). – Эчмиадзин, 1966. – С. 95 (Основывается на данных: *Lazze D. de. Historia Turchesca.* – Bucuresti, 1910). См. также: *Giurescu C.C. Tărguri sau orase si cetati moldovene.* – Bucuresti, 1967. – P. 53.
2. Айвазовский Г. Заметки о происхождении Новороссийских армян // Записки Одесского общества истории и древностей (далее – ЗООИД). – Одесса, 1867. – Том VI. – С. 550; *Меликсет-Бекюв Л.М.* Армянские древности в Аккермане. – Тифлис, 1911. – С. 5–6.
3. Микаелян Г.Г. История Киликийского армянского государства. – Ереван, 1952. – С. 199.
4. Микаелян В.А. История армянской колонии в Крыму (на арм. яз.). – Ереван, 1964. – С. 154.
5. Ананян Ж. Из истории переселения армян в Молдавию и Бессарабию (на арм. яз.) // Вестник общественных наук АН Арм. ССР. – Ереван, 1966. – № 9. – С. 93.
6. Хронография Григора Камахеци или Даранагци (на арм. яз.). – Иерусалим, 1915. – С. 11–12.
7. Славянская надпись в килийской церкви Святого Николая // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Том I. – С. 299. Под «христианами» автор, видимо, подразумевал лишь последователей греко-православия.
8. Тораманян А.Х. Из истории строительной деятельности армян в Молдавии. – М., 1991. – С. 63.
9. Бжшкян М. Путешествие в Польшу и другие места, обитаемые армянами, произошедшими от предков из города Ани (на арм. яз.). – Венеция, 1830. – С. 216; *Инцичьян Г.* География Мира в четырех частях (на арм. яз.). – Часть Европа. – Венеция, 1814. – С. 124.
10. Бжшкян М. Указ. соч. – С. 216.

11. Армянское летосчисление берет начало с 11 июля 552 г. Уточнения в квадратных скобках внесены автором статьи и не присутствуют в оригинальных текстах. Реконструированные отрывки текста в квадратных скобках также отсутствуют в оригиналах.
12. Определением «махтеси» обозначали тех, кто совершал паломничество ко Гробу Господню.
13. Свод армянских надписей. – Прак VII. – С. 159.
14. *Меликсет-Бекоев Л.М.* Лапидарная армянская надпись в Будаках // Из материалов для истории армян на Юге России. – Тифлис, 1914. – С. 14.
15. Слово «тэр», означающее «владыка», в армянской традиции указывает на священнослужителей.
16. *Меликсет-Бекоев Л.М.* Лапидарная армянская надпись... – С. 12.
17. [*Клеemann Н.*] Клееманово путешествие из Вены в Белград и Новую Килью, также в земли буджакских и ногайских татар и во весь Крым, с возвратом через Константинополь, Смирну и Триест в Австрию в 1768, 1769 и 1770 гг. – СПб., 1783. – С. 32–33.
18. Славянская надпись... – С. 293.
19. *Тораманян А.Х.* Указ. соч. – С. 63.
20. *Мурзакевич Н.* Килийская церковь Св. Николая и ее достопримечательности // ЗООИД. – Одесса, 1848. – Том II. – С. 484.
21. Славянская надпись... – С. 292–293.
22. Там же; *Мурзакевич Н.* Указ. соч. – С. 484.
23. Журналистом Самвелом Азияном в одном из киевских архивов обнаружены зарисовки этих литографий также с указанием месторасположения самих надгробий. Возможно, после публикации они дополняют сведения Г. Айвазовского некоторыми подробностями.
24. Армянские надписи, находящиеся на Юге России // ЗООИД. – Одесса, 1867. – Том VI. – С. 326–327.
25. *Кучук-Иоаннесов Хр. И.* Старинные армянские надписи и старинные рукописи в пределах Юго-Западной Руси и в Крыму // Древности восточные. Труды Восточной комиссии Московского археологического общества (МАО). – М., 1903. – Вып. 3. – Том 2. – С. 60.
26. *Тораманян А.Х.* Армянские историко-архитектурные памятники Молдавии (на арм. яз.). – Ереван, 1986. – С. 57.
27. Буст находился близ Ордубада (см.: Армянские надписи... – С. 326) недалеко от Нахиджевана (Нахичеваня), что ныне в составе Азербайджана.
28. *Тораманян А.Х.* Из истории строительной деятельности... – С. 64.
29. Свод армянских надписей. – Прак VII. – С. 258.
30. Житель Одессы Ваан Петоян, искренне ратующий за спасение этих уникальных памятников, попросил автора данного исследования заняться ими, благодаря чему и появилась настоящая работа.
31. Армянские надписи... – С. 327.
32. *Тораманян А.Х.* Из истории строительной деятельности... – С. 64. См. также: Свод армянских надписей. – Прак VII. – С. 259.
33. Марзван – город в некогда Малой Армении, недалеко от Себастии, ныне – на территории Турции.
34. Ганджа, Ганза, Гандзак, ныне – Гянджа, на северо-западе Азербайджана.
35. Город Кафан с окружающими территориями находится на юге Республики Армения.
36. Заключение греками, равно как и армянами, унии с католиками преследовало вполне насущные политические цели, а вопросы вероисповедания в данном случае занимали второстепенное место.
37. Славянская надпись... – С. 296.
38. См.: *Тораманян А.Х.* Из истории строительной деятельности... – С. 63.
39. *Сируни А. Дж.* Указ. соч. – С. 40–41.

Саргсян Т.Е. Вірменські епітафії з Кілії

У статті наводиться досить великий корпус джерел, що відносяться до вірменського переселенського центру в Кілії (Южне Подунав'я). Першочергове місце в ньому займають датовані 1646–1765 роками 12 вірменських епітафій. Надгробки, які несли їх, кількістю та-

кож 12, колись розташовувалися всередині і в оточенні церкви Святого Миколи, збудованої у 1648 році молдавським господарем Василем Лупулом. П'ять з них, разом з епітафіями, збереглися до наших часів: три у церкві, а два в місцевому музеї. Три з цих п'яти надгробків виявлені недавно, і епітафії їх представляють собою нововиявлені джерела. Дві інші видані раніше. Решта сім надгробків та їх епітафії відомі виключно з різних публікацій.

Аналіз наведеного матеріалу показує, що згадані в епітафіях особи не були нащадками давніх мешканців Кілії, тобто тих вірмен, які влаштувалися тут протягом XI–XV століть та мали у своєму розпорядженні церкву Святої Богородиці (місцезнаходження невідомо). Це в переважній більшості представники другого або третього покоління вірмен, що перебралися сюди з різних місць Історичної Вірменії і навіть, можливо, Персії в перших десятиліттях XVII століття.

Доводиться констатувати, що новоприбулі вірмени здійснювали поховання біля церкви Святого Миколи і в ній самій відразу після її спорудження в 1648 році і, треба вважати, аж до свого відходу у Григоріополь в 1792 році. Епітафія 1646 року дає підставу припускати наявність поховань, здійснених навіть у період будівництва церкви. Такий стан справ вказує на безпосереднє відношення останньої до прибулих у XVII столітті вірмен, і підтверджується свідченням Н. Клеємана про те, що у вірмен Кілії було дві церкви.

Ключові слова: джерелознавство, епіграфіка, вірменознавство, вірмени Подунав'я у XVII–XVIII ст.

Sargsyan T. E. Armenian epitaphs from Kiliya

The article uses a rather large number of sources concerning Armenian resettlement center in Kiliya (Danube Delta, in the Bessarabian historic district of Budjak). Most of them are presented by Armenian epitaphs, in total twelve, dated to 1646–1765 years. Twelve tombstones, carrying them, were located inside the church of St. Nicholas in Kiliya and possibly in its environment as well. Five of them, together with epitaphs are preserved to our times: three in the church garden and two in the Kiliya museum. Three of these five tombstones were discovered recently, and their epitaphs are new-found sources. Two others had been published earlier. The remaining seven tombstones and there epitaphs are known only from various publications.

The analysis of these twelve epitaphs reveals that the persons, mentioned in them, in their vast majority were the representatives of the second or third generation of the Armenians, who migrated here from various places of Historical Armenia, and even, perhaps, from Persia in the early decades of the XVII century. So they had no relation to the old Armenian inhabitants of Kiliya, settled here earlier – in the course of the XI–XV centuries. The sources come to prove that the last had a church of St. Virgin (now the location is unknown), which existed up to the very beginning of the XIX century.

So we have to admit that the newly arrived Armenians made burials in the church of St. Nicholas and round it right after its construction in 1648 by the Moldavian ruler Vasil Lupul and, presumably, until their leaving for Grigoriopol in 1792. Epitaph, dated 1646, suggests a burial made even during the construction of the church. The said indicates a direct relation of the last to the newly arrived Armenians and finds confirmation in N. Kleeman's reduction (the 60-s of the XVIII century) that the Armenians had two churches in Kiliya.

Key words: sources learning, epigraphy, Armenians Study, Armenians Danube in XVII–XVIII centuries